

IZ POVIJESTI JUGOSLAVENSKE EMIGRACIJE U SSSR-u IZMEĐU DVA RATA

Ivan O č a k

U našoj i sovjetskoj historiografiji još uvijek se malo, i većinom fragmentarno pisalo o djelatnosti Jugoslavena-emigranata, a među njima i komunista, u Sovjetskom Savezu između dva svjetska rata. A riječ je o djelovanju i radu naših ekonomskih i političkih emigranata, koji su došli u SSSR u razna vremena, pod raznim okolnostima, iz raznih zemalja i bavili se raznim poslovima. Sad znademo da je u spomenutom razdoblju bilo više kategorija naših emigranata. Prva — najstarija kategorija bili su studenti i oficiri koji su došli u carsku Rusiju do prvog svjetskog rata, te su ostali u Rusiji i nakon oktobarske socijalističke revolucije. Druga grupa se formirala od bivših ratnih zarobljenika austro-ugarske vojske — Hrvata, Slovenaca i Srba, od kojih je dosta veliki dio sudjelovao u oktobarskoj revoluciji i nije se vratio nakon revolucije u domovinu. Treću je grupu sačinjavala partijska emigracija među kojima su bili i oni koji su specijalno slani u SSSR na školovanje ili rad u Kominterni. I posljednja — četvrta grupa bili su naši ekonomski emigranti iz SAD, Kanade i drugih zemalja, a koji su dolazili u »prvu socijalističku zemlju u svijetu« da pomognu izgradnji socijalizma.

U ovom radu osvrnut ćemo se samo na historiografiju i pitanje dolaska i formiranja emigrantskih grupa u SSSR-u između dva rata.

Historiografski uvod

Jedno od prvih pitanja povijesti teme je svakako: što je i koliko o spomenutim grupama pisala historiografija, naša i sovjetska; koliko je tema do danas istražena i što bi trebalo da se dalje radi.

U jugoslavenskoj historiografiji o našoj emigraciji u SSSR-u, pa i drugim zemljama prvi, i to u najširem planu, pisao je Matija Uradin, koji je sam bio dugo godina emigrant u SSSR-u i drugim zemljama, pa je nakon povratka potkraj svog života pokušao znanstveno istražiti djelovanje emigracije¹. Međutim, njegov rad je ne samo zbog kratkoće nego još više zbog slabe

¹ Matija Uradin, O radu članova KPJ u emigraciji u međuratnom razdoblju (1918—1941), *Putovi revolucije*, 9, 1967.

izvorne baze u ono vrijeme (uglavnom memoarske) tek pionirski pokušaj osvjetljavanja ove teme.

Znanstveno pristupa ovoj temi i crnogorski povjesničar Jovan Bojović. On se bavi pitanjem crnogorske emigracije za vrijeme prvog svjetskog rata i oktobarske revolucije u Rusiji.² U drugim svojim radovima piše o školovanju naših partijskih kadrova na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ-u) u Moskvi.³ Bojović je dao prikaz školovanja naših kadrova i spisak studenata na KUNMZ-u. Makedonski povjesničar Manol Pandevski istraživao je pitanje makedonske emigracije u događajima oktobarske revolucije⁴. Dakako da o temi sudjelovanja naših ljudi u oktobarskoj revoluciji postoji bogata literatura.⁵ Ta literatura obrađuje i pitanje sudjelovanja naših Oktobaraca u SSSR-u u međuratnu vremenu,⁶ a i posvećuje pažnju našoj ekonomskoj emigraciji koja je došla u SSSR iz SAD i Kanade.⁷ Posebnu grupu čini literatura koja izučava biografije jugoslaven-skih partijskih kadrova koji su djelovali u Sovjetskom Savezu⁸.

Naša historiografija dotirnula je pitanje stradanja naših komunista u staljinskim čistkama. U tom smislu treba spomenuti rad Dubravke Škarice, koja je postavila pitanje bosansko-hercegovačkih kadrova nestalih u čistkama⁹. Dakle, historiografija o ovoj temi je tek u svojim počecima.

Sa *izvorima* za ovu temu stvar je još složenija obzirom da se radi o djelovanju naših emigranata u tuđim zemljama. Sada raspoložemo materijalima jugoslavenske sekcije fonda Kominterne, dobivenog iz Centralne partijske arhive Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS iz Moskve. Materijal ovog fonda sređen je i koncentriran kao poseban fond Arhiva CK

² Jovan Bojović, Crnogorska emigracija uoči i za vreme Oktobarske revolucije, *Istorijski zapisi*, 4, 1967.

³ Jovan Bojović, Jugoslaveni u Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, *Tokovi revolucije*, knj. VI, Beograd, 1971; Isti, Makedonci na Komunističkiot univerzitet na nacionalnite menjšistva Zapada do 1929. godine. *Rabotničeskoto dviženije na Makedonija do 1929.*, Skopje 1971.

⁴ Manol Pandevski, Makedonskata emigracija i pobedata na Oktomvriskata revolucija (po povod 50 god. od Oktomvriskata revolucija), *Glasnik na Institut za nacionalnata istorija*, br. 1, Skopje 1967.

⁵ Vidi bibliografiju u knjizi Ivan Očak, U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918—1921.), Zagreb 1976.

⁶ Ivan Očak, Jugoslavenski internacionalisti u SSSR-u poslije građanskog rata. *Rad JAZU*, knj. 356, Zagreb 1969.

⁷ Ivan Očak, O udjelu naših iseljenika iz SAD i Kanade u izgradnji socijalizma u SSSR-u. *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978; Isti, Pomoć naših iseljenika iz SAD i Kanade SSSR-u, *Matica*, br. 5, 1979; Isti, Naši emigranti iz SAD i Kanade u Sovjetskom Savezu. *Iseljenički kalendar*, 1981; Isti, Jugoslavenski iseljenici iz SAD i Kanade na Komunističkom univerzitetu u Moskvi. *Iseljenički kalendar*, 1982.

⁸ Ubavka Vujošević, Novi podaci o delatnosti Filipa Filipovića, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 3, 1966; Ubavka Vujošević, dr Branislav Gligorićević, Pisma Filipa Filipovića (1926—1930), *Prilozi za istoriju socijalizma*, 10, 1976; Nadežda Jovanović, Prilog biografije Bracana Bracanovića, *Istorijski zapisi*, 2—3, Titograd 1969; Ista, Prilog biografiji Gojka Samardića, *Istorijski zapisi*, 1—2, Titograd 1970; Ivan Križnar, France Klopčić, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 9, 1974; O Radomiru Vujoviću, vidi: *Branicevo*, 6, 1975.

⁹ Dubravka Škarica, Nekoliko podataka o stradanju komunista Bosne i Hercegovine u staljinskim čistkama. *Prilozi za historiju radničkog pokreta B. i H.*, Sarajevo 1969. Istoj temi u odnosu na Sloveniju odnosi se rad Ivana Križnara, France Klopčić, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 9, 1974.

SKJ pod nazivom »Jugoslaveni u SSSR-u«¹⁰. Osim toga, tu su materijali iz fondova Profinterneta, Krestinterneta, Omladinske komunističke internacionale te zbirka s biografijama studenata i predavača KUNMZ-a. Materijali ovog arhiva omogućuju dublje sagledavanje djelatnosti naše partijske političke emigracije u SSSR-u.

Osim arhiva značajna je radnička i komunistička periodika koja je izlazila u spomenutu razdoblju izvan granica naše zemlje. Da spomenemo samo listove »Klasna borba«, »Proleter«, »Znanje«, »Radnik« i »Borba«, koji su izlazili u SAD i Kanadi. Zatim »Bilten« — list jugoslavenskih emigranata u SSSR-u koji je izlazio u Moskvi i odražavao život naše emigracije.

Danas već raspoložemo s bogatom memoarskom literaturom, doduše subjektivnih pogleda, o životu emigranata u SAD i Kanadi, SSSR-u i drugim zemljama. Prvi u tom planu su opširni memoari Rodoljuba Čolakovića¹¹ koji je nakon desetljetnog robijanja otišao u SSSR, a zatim djelovao u sastavu CK KPJ u Austriji, Francuskoj i Španjolskoj. U svojim memoarima dao je najpotpuniju sliku svoga djelovanja u tim zemljama, a pisao je i o ljudima s kojima se susretao u svom radu. Između ostalog tu susrećemo prvi put podatke o djelovanju generalnog sekretara CK KPJ Josipa Čižinskog (Milana Gorkića) i drugih koji su nestali u staljinističkim čistkama. Spominjemo taj primjer zbog toga što je to prvi objektivniji prikaz partijskih radnika koji su likvidirani kao trockisti.

Stjepan Lojen¹² emigrant u SAD i sekretar Jugoslavenske sekcije KP Amerike opisao je svoj boravak i revolucionarno djelovanje u Americi kao i školovanje u Moskvi. Tematski blizi Lojenovim memoarima su sjećanja Tome Nikšića¹³ ekonomskog emigranta u Kanadi i emigranta u SSSR-u, studenta KUNMZ-a. Ovi memoari posebno su zanimljivi jer ih je pisao bivši radnik a kasnije jedan od organizatora ustanka u Lici. Nezaobilazni su za ovu temu memoari naših emigranata u SSSR-u Ivana Regenta¹⁴, Ivana Mačeka¹⁵, Mihe Marinka¹⁶, Edvarda Kardelja¹⁷ i drugih.

Posebnu grupu memoarske literature, koja je više publicistika, čine memoari ljudi koji su kao politički emigranti u SSSR-u imali nesreću da su bili žrtve staljinskih čistki.

U takvoj literaturi — kronološki prvooj — pripada mjesto dvojici disidentata i otpadnika od komunističkog pokreta. Prvi od njih je bio Živojin Pavlović, bivši sekretar generalnog sekretara CK KPJ Gorkića. On je, nakon što je napustio KPJ (poslije hapšenja Gorkića) prešao na stranu kraljevskog režima i vratio se preko jugoslavenske ambasade u Parizu u zemlju. U Beogradu je 1940. godine objavio knjigu pod naslovom: »Bilans sovjetskog

¹⁰ Opis tog fonda vidi: Đorđe Momčilović, Zbirka dokumenata Jugoslaveni u SSSR (istorijska bilješka), *Zbornik za istoriju Matice Srpske*, br. 1, 1970; Milovan Bosić, Izvori za izučavanje istorije Saveza komunista Jugoslavije. *Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 7, 1970.

¹¹ Rodoljub Čolaković, Kazivanje o jednom pokoljenju. Knj. I—III, Sarajevo, 1964—1972.

¹² Stjepan Lojen, Uspomene jednog iseljenika, Zagreb 1963.

¹³ Tomo Nikšić, U svijetu za istinom. Zagreb 1982.

¹⁴ Ivan Regent, Spomini, Ljubljana 1967.

¹⁵ Ivan Maček, Spomini, Zagreb 1981.

¹⁶ Miha Marinko, Moji spomini. Ljubljana 1971.

¹⁷ Edvard Kardelj, Sećanja. Ljubljana—Beograd 1980.

termidora«.¹⁸ U knizi opisuje prva hapšenja u SSSR-u nakon ubojstva S. M. Kirova. Posebno se osvrće na hapšenja jugoslavenskih partijskih rukovodioca. Iako autor ne napada formalno SSSR, nego samo Staljina, knjiga je kao legalno izdanje u to vrijeme služila borbi kraljevskog režima protiv SSSR-a i KPJ. Nakon knjige Pavlovića pojavljuju se nekoliko knjiga otvoreno antisovjetskog karaktera iz pera dr Ante Cilige¹⁹ bivšeg sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hrvatsku, a kasnije kao emigranta predavača na KUNMZ-u u Moskvi. Ciliga koji je uhapšen kao trockist uspio je da se iz Sovjetskog Saveza izvuče kao talijanski državljanin. Vrativši se u kraljevsku Jugoslaviju pojavio se nizom antisovjetskih članaka i knjiga. I danas Ante Ciliga u dubokoj starosti nastavlja borbu protiv socijalizma i samoupravne Jugoslavije.

Posljednjih godina objavljeno je nekoliko knjiga, memoarskog karaktera s opisom stradanja u staljinskim čistkama. Prva u tom planu pripada Karlu Štajneru, koji je radio u KPJ, a u emigraciji bio je direktor tipografije Kominterne. Na toj dužnosti je uhapšen. Prošao je sibirsku kalvariju dugu 7000 dana²⁰. U svojim vrlo opširnim memoarima K. Štajner nije se mogao osloboditi subjektivnih ocjena. Njegov naglašeni subjektivizam pa i netočni sudovi došli su posebno do izražaja u njegovoj posljednjoj knjizi u kojoj opisuje povratak iz Gulaka²¹. Naročito se to vidi u opisima susreta s jugoslavenskim rukovodiocima u Moskvi i ocjenama koje im daje i koje nisu uvijek pouzdane.

Julius Baranovski²², u jednoj knjizi, a najavljeno je još pet, opisuje svoja stradanja u staljinskim logorima u kojima je proveo punih 20 godina nevinu optužen kao »neprijatelj naroda«. Za razliku od Štajnera, iako slične sudbine, J. Baranovski nastoji da bude maksimalno objektivan i korektan prema SSSR-u, prema zemlji i narodu koje ne smatra krivcem za ono što je radio Staljin.

Nedavno su se pojavile memoarske knjige na temu čistki: knjiga France Klopčiča²³, Vladimira Oreškog i Milana Nikolića²⁴. F. Klopčič je napisao zanimljivu knjigu. Za razliku od spomenutih, Klopčič je povjesničar, a uz to dobar publicist, te se brine da sve što može dokumentarno potvrdi. Knjiga V. Oreškog i M. Nikolića je priča o tragičnoj sudbini žene i poginulog sekretara SKJ-a Jagice Oreški koja je zajedno sa sinom bila sklonjena ispred policije u SSSR gdje je doživjela u čistkama kalvariju. Knjiga je pisana publicistički isključivo na memoarskim podacima.

Sovjetska historiografija bavila se dosta detaljno, ali samo jednim aspektom ove teme, a to je pitanje internacionalne pomoći inozemnih radnika mladoj sovjetskoj republici, naročito u vrijeme izgradnje socijalizma. Međutim, specijalnih radova posvećenih ulozi Jugoslavena u internacionalnoj pomoći Sovjetskom Savezu u sovjetskoj historiografiji nema. O njima se

¹⁸ Živojin Pavlović, Bilans sovjetskog termidora. Beograd 1940.

¹⁹ Ante Ciliga, Deset godina u Sovjetskoj Rusiji. Predgovor Aleksandar Seitz, Zagreb 1943., itd.

²⁰ Karlo Štajner, 7000 dana u Sibiru. Zagreb 1971.

²¹ Karlo Štajner, Povratak iz Gulaka, Zagreb 1982.

²² Julius Baranovski, Zatvorska i sibirska sjećanja (1926—1957), Zagreb 1981.

²³ France Klopčič, Desetletje preskušanje, Spomini, Ljubljana 1981.

²⁴ Vlado Oreški, Milan Nikolić, Sibirski pečat, Zagreb 1983.

govori samo usputno. Ipak treba spomenuti knjige nekih autora: G. J. Tarle²⁵ naučna suradnica Instituta historije SSSR Akademije nauka SSSR bavi se pitanjem udjela inozemnih trudenika u obnovi narodne privrede Sovjetskog Saveza u vremenu od 1920—1925. godina. Autor mnogo mjesta posvećuje ulozi i dolasku u SSSR američkih radnika specijalista koji su se angažirali u izgradnji socijalizma u raznim privrednim oblastima. Među tim američkim radnicima bilo je često Srba i Hrvata i pripadnika drugih slavenskih naroda. Tarle ukratko spominje američku grupu od 32 rudara koju je vodio iz SAD u SSSR I. M. Pintar, inače naš čovjek. Međutim, autor nigdje ne spominje da je Ivan Pintar Hrvat iz Gorskog Kotara. Slično je i s opisom Komune »Sejatelj« u Ukrajini. Daje podatke o radu te komune u toku 1924—1928. godine. Autor ni ovdje ne spominje da je u toj Komuni rukovodstvo bilo u rukama Jugoslavena. Za njega su svi »Amerikanci«.

L. S. Ozerov²⁶ naučni suradnik Ukrajinske Akademije znanosti bavi se pitanjem međunarodne proleterske solidarnosti za vrijeme izgradnje osnova socijalizma u SSSR-u u razdoblju 1921—1937. godine. Specijalna poglavlja knjige posvećena su pomoći inozemnih radnika. Ali ni ovaj autor, u inače vrlo temeljito dokumentiranoj knjizi, ne spominje Jugoslavena iako opisuje dolazak iz Amerike grupe inozemnih radnika specijalista za industrijske gradnje i poljoprivredu.

Inače sovjetska arhivska građa i drugi izvori za ovu temu su ogromni i neizučeni i za naše istraživače nedostupni.

Emigracija iz južnoslavenskih krajeva u Rusiji do prvog svjetskog rata

Kao što je već rečeno, prva grupa emigranata u SSSR-u regrutirala se od bivših studenata, oficira i drugih, koji su došli u Rusiju još do prvog svjetskog rata iz Srbije, Crne Gore te južnoslavenskih oblasti Austro-Ugarske, i tamo ostali nakon oktobarske socijalističke revolucije. Njihova povijest, u najkraćim crtama, je slijedeća. Krajem XIX i početkom XX stoljeća dolazila je u Rusiju brojna južnoslavenska mladež djelomično ili potpuno zadojena rusofilskim i slavjanofilskim idejama. Dio ih se školovao u duhovnim akademijama ili univerzitetima Kijeva, Petrograda i Moskve, a također u vojnim akademijama i školama. Mnogi su bili ili dolazili zaneseni idejama slavenske uzajamnosti koje su datirale još iz vremena XVII stoljeća i njenog propovjednika Jurja Križanića. Druge je privukla bliskost jezika i kulture. Dio ih je kasnije u XIX stoljeću bilo pod utjecajem ruskih revolucionara demokrata Bjelinskog, Dobroljubova, Černiševskog, kao Živojin Žujović i Svetozar Marković.²⁷ A 80-tih godina cijela grupa jugoslavenskih studenata u Moskvi sudjeluje u revolucionarnom pokretu.²⁸ Rusija je po-

²⁵ G. J. Tarle, Druzja strany sovjetov. Učastije zarubežnih trudjaščihsja v vosstanovljeniji narodnogo hozjajstva SSSR (1920—1925. gg.) Moskva 1968.

²⁶ L. S. Ozerov, Stroitelstvo socijalizma v SSSR i međunarodnaja proletarskaja solidarnost (1921—1937), Moskva 1972.

²⁷ V. G. Karasjov, Serbskij revoljucionnyj demokrat Svetozar Marković, »Učenyje zapiski In-ta slavjanovedenija«, tom VII, Moskva 1953. i dr. I s t i, Serbskij demokrat Živojin Žujović. Publicističeskaja dejatel'nost v Rossii v 60-h godah XIX v., Moskva 1971.

²⁸ I. D. Očak, Iz istorii rusko-serbskih revoljucionnyh svjazej v 80-h godah XIX v., »Obščestvenno-političeskije i kulturnyje svjazi narodov SSSR i Jugoslavii«, Moskva 1957. i dr.

sebno bila privlačna za Južne Slavene nakon revolucionarnih događaja — revolucije 1905—1907. godine i pojavom V. I. Lenjina.

Ratni događaji 1915. godine mnogima su presjekli povratak u domovinu.

Krajem XIX stoljeća bježi pred beogradskom policijom u Petrograd beogradski gimnazijalac Filip Filipović. On završava Petrogradski univerzitet, sudjeluje u radu Ruske socijal-demokratske stranke. Vraća se u Srbiju uoči prvog svjetskog rata da bi se kasnije opet vratio i djelovao u Sovjetskom Savezu, kao politički emigrant.

Zanimljiva je i skoro nepoznata do sada povijest Krunoslava Heruca.²⁹ Rođen je u Križevcima 1859. godine, u Zagrebu završava Fizičko-matematičko odjeljenje Zagrebačkog sveučilišta. Međutim, ne radi u struci nego se zapošljava kod knjižara i izdavača Hartmana u Zagrebu³⁰. Izgleda da nije dugo bio zaposlen jer već 1885. godine, progonjen kao pravaš, bježi u Bugarsku. Tu se javlja s korespondencijama sa srpsko-bugarske fronte. Heruc se u Bugarskoj povezuje s članovima Tajnog Centralnog revolucionarnog komiteta³¹. Ta je organizacija vodila borbu za ujedinjenje južne Bugarske ili Istočne Rumelije sa sjevernom Bugarskom. Zanimljiv je podatak da Heruc sudjeluje aktivno u puču koji je izbio 1886. Međutim, puč je ugušen i njegovi sudionici su uhapšeni. A. Heruc je uspio da se sakrije te bježi u Rusiju. Činjenica da bježi u Rusiju govori o njegovim rusofilskim pogledima koji su ojačali u Bugarskoj. On se nadao da će upravo u Rusiji u čiju je snagu i veličinu vjerovao, naći razumijevanje za svoje oslobodilačke ideje, maštajući o oslobađanju Hrvatske od austrougarske zavisnosti. U Rusiji se posvetio, kako kaže u svojoj biografiji, djelovanju »na ustanovljenju najboljih literarnih i knjigotrgovačkih odnosa Rusije sa slavenskim zemljama.«³² Heruc surađuje u ruskim časopisima i uskoro otvara veliku trgovinu i skladište za prodaju i raspačavanje slavenske literature³³. U tom poslu pomažu mu poznati ruski društveni radnici toga vremena, uglavnom slavenofili iz Slavjanskog komiteta. Radilo se o dostavljanju literature slavenskih naroda u Rusiju kao i propagandno raspačavanje ruske literature izvan Rusije. Posebno je Heruc radio na širenju hrvatske literature, prije svega beletristike, u Rusiji. To je bilo za Rusiju i slavenske zemlje nešto novo i prirodno da je nailazilo na velike poteškoće. Kako bi uspio, Heruc je nastojao da više piše o slavenskim literaturama i prevodi djela koja mogu zainteresirati slavenske narode. U hrvatskoj štampi 90-tih godina pisao je o ruskoj literaturi. Osim toga bavio se propagandom ruskog jezika u jugoslavenskim zemljama, naročito u Hrvatskoj. O tome čitamo u njegovom pismu I. P. Kornilovu, inače visokom državnom činovniku i članu savjeta Ministarstva narodne prosvjete: »Želim da iniciram rasprostranjenju ruskog jezika, obraćam se u prvom planu da se odstrani glavna zapreka koja smeta popularizaciji ruske literature i to baš odsutstvo i skupoća ruske knjige u inozemstvu.«³⁴

²⁹ Vidi njegovu kratku biografiju: Josip Badalić, Hrvatska svjedočanstva o Rusiji. Zagreb 1945. O Krunoslavu Herucu autor ovog rada priprema posebnu studiju.

³⁰ »Hrvat« br. 164, 18. VII 1890.

³¹ J. Badalić, n. dj., 86.

³² L. I. Rovnjakova, Russko-slavjanskij knjižnyj magazin v Peterbuge (1887—1893), v. knj. »Zarubežnyje slavjane i ruskaja kuljtura«, Lenjingrad 1978, 82—105.

³³ Rukopisnyj otdjel Biblioteki Saljtkova-Ščedrina, f. 621, d. 207.

³⁴ Rukopisnyj otdjel Puškinskog doma, op. 1, d. 374.

Zadojen idejama slavenske uzajamnosti Heruc je za vrijeme prvog svjetskog rata započeo rad među našim zarobljenicima u Rusiji. Želi da ih zainteresira i iskoristi za svoje ideje. U tu svrhu organizira početkom rata »Rusko-hrvatsko društvo u spomen J. Križanića«. To društvo djeluje do ruske februarske buržoasko-demokratske revolucije kad je među zarobljenicima nastupila jača polarizacija. Nakon pobjede oktobarske revolucije Heruc ostaje u Sovjetskoj Rusiji i ne vraća se u domovinu iako vezu sa zemljom, odnosno svojom rodbinom, podržava. Posljednji podaci o njemu datiraju od 1928. godine kad se javlja iz Tbilisi, gdje je djelovao kao nastavnik srednje škole. To govori o tome da je prihvatio sovjetsku vlast i živio nesmetano u SSSR-u kao emigrant.

Zanimljiv je slučaj Srbina Afanasija Stojanovića. Rođen je 1850. godine u Valjevu. Nakon završene gimnazije u Beogradu odlazi na studije u Švicarsku. U Cirihi studira na ekonomskom fakultetu. Tu se upoznaje s grupom srpskih studenata zagrijanih socijalističkim i anarhističkim idejama. Prema podacima sovjetskog historičara J. N. Kuševa³⁵ Stojanović je pripadao idejno ruskom anarhistu Bakunjinu. To potvrđuje i u svom pismu upućenom V. I. Lenjinu.³⁶ Iz Ciriha gdje je studirao od 3. III 1868. do 5. V 1872, odlazi s grupom studenata u Pariz. Za vrijeme znamenite Pariške komune 1871. godine sudjeluje u borbama na barikadama na strani komunara. Tu je ranjen pa se vraća u Cirihi. Nije poznato kada se je vratio u Srbiju³⁷, ali imamo podatke da je 1889. godine bio osuđen u Valjevu kao urednik lista »Valjevski glas« te da je kao »urednik pod sud stavljen što nije prijavio policiji izlazak lista«³⁸. A još ranije bio je proganjan zbog objavljivanja brošure pod nazivom: »Naš ekonomski položaj«. Osuđen je zbog naprednih ideja najprije na godinu zatvora a nešto kasnije na 5 godina u beogradskoj kalemegdanskoj tvrđavi. Kaže da je po savjetu ondašnjeg ministra dvora Jovana Ristića »koji i sam bio protivnik režima Milana Obrenovića«³⁹ napustio Srbiju, te sa ženom otišao u Crnu Goru, odatle u Austriju i Francusku da bi se zatim trajno nastanio u Rusiji u Petrogradu. Detaljnije Afanasije Stojanović o svom revolucionarnom radu i dolasku u Rusiju piše u pismu V. I. Lenjinu:

»Poštovani V. Uljanov (Lenjin)

Godine 1896. za vreme režima kralja Milana emigrirao sam iz Srbije i celo vreme od 24 godine proživio u Austriji, Švajcarskoj i Francuskoj, a od 1903. u Rusiji. U Petrogradu sam bio zaposlen u Državnoj kontroli i pod carstvom i pod Sovjetskom Republikom do augusta 1920., kada sam se razboleo i od tada do danas pobolevao. Kada je pred proletersku revoluciju srpski poslanik pozvao nas Srbe da idemo u Srbiju, tada sam ja, imajući u vidu da će u Rusiji biti proglašena komuna, i kao stari (bivši) pariski komunar koji je učestvovao u borbi za Komunu 1871. kada sam bio ranjen

³⁵ G. N. Kuševa, Iz rusko-serbskih revoljucionnyh svjazej 1870-tih godov, »Učonyje zapiski Instituta slavjanovedenija«, tom 16, Moskva 1949, 354.

³⁶ »Vjesnik«, 12. XII 1982.

³⁷ Prema tvrdnji unuka A. Stojanovića, on se vratio u Kragujevac. Tu je kao pristaša socijalističkih ideja Svetozara Markovića surađivao u njegovom listu »Javnost«.

³⁸ Komunist, 29. XII 1966.

³⁹ Isto.

— *želeo da vidim u stvarnosti, na kakav će se način i u kakvom vidu ostvariti inter(nacionalna) Komuna koju vi propovedate, ideju o njoj prihvatio sam još 1870. od Mihajla Bakunjina koji je u to vreme živeo u Cirihiu, gde sam ja studirao. To me je ubedelo da idem u Pariz i da se borim za Komunu.*

Sada imam 70 a moja žena 64 godine i oboje smo tako slabi da se jedva držimo na nogama, a nemamo više ni sredstava za život. Zato smo rešili da idemo u Srbiju.

Poštujući Vas i zbog Vaše energije i čudeći se odakle Vam tako velika snaga u toliko teškim i skoro nesavladljivim prilikama, odlučio sam da Vas zamolim da mi dozvolite da se sa ženom vratim u Srbiju preko Odese ili Kijeva i po mogućnosti da dobijem besplatnu voznu kartu bar trećeg — ako ne mogu da dobijem kartu drugog razreda. Uostalom, ja zaslužujem besplatnu voznu kartu, jer po rešenju Kontrolne lekarske komisije pri Socijalnom osiguranju u Petrogradu trebalo je da dobijem punu penziju, pošto lekarским nalazom ustanovljeno da sam ostao 100% nesposoban za rad. Avgusta 1919. oputovao sam bolestan iz Petrograda u Uržup, a zatim u Sarapulj sinu na izdržavanje ovde sam stalno pobolevao radi čega nisam mogao da se vratim u Petrograd i obijam pragove kancelarija da bih dobio penziju. Iako sam dva tri puta pisao u Petrograd nisam dobio nikakav odgovor.

Moj sin Dragomir Afanasijevič Stojanović sada živi u Sarapulju (Vjatska gubernija) i tu je upravnik fabrike alkohola 'Prvenac', oženjen je s Ruskinjom i ima dvoje dece (dečaka 4 i devojčicu 6 godina) i on bi hteo, ako bi dobio dozvolu i besplatnu voznu kartu, vratiti se u Srbiju.

Moj pozdrav i poštovanje drugu Trockom.

Adresa: Fabrika alkohola 'Prvenac'
Sarapulj (Vjatska gubernija)⁴⁰

Ovo je pismo objavljeno, kao primjer sudjelovanja naših ljudi u Pariškoj komuni 1871. godine. Za nas je zanimljiv podatak o sudjelovanju Stojanovića u oktobarskoj revoluciji i njegovo obraćanje k V. I. Lenjinu. Dokument se čuva u Moskvi u Centralnom državnom arhivu oktobarske revolucije.

U pripisci ovome pismu rečeno je da se iz drugih dokumenata vidi da je ono prosljeđeno u Narodni komesarijat inozemnih djela Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike, koji je 24. rujna 1920. obavijestio Centar za evakuaciju stranih državljana da »sa njegove strane ne postoji smetnja za povratak srpskog građanina Stojanovića u njegovu zemlju s jednim od transporta koji budu polazili«. Osim toga, Centru je naređeno da o tome obavijesti Stojanovića⁴¹.

Od unuka Stojanovića koji nosi djedovo ime i sada živi u Karlovcu saznali smo da je Afanasije Stojanović umro 1923. u Sovjetskom Savezu. A njegov sin s obitelji vratio se u domovinu tek 1924. godine. Unuk Afanasije dodaje, prema očevom kazivanju, da je djed Afanasije sahranjen u siječnju 1923. godine u Sarapulju uz vojne i druge počasti koje su tada ukazivane samo revolucionarima, a kovčeg je bio prekriven sovjetskom zastavom.⁴²

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Komunist, 29. XII 1966.

Možemo spomenuti također i dosta karakteristični slučaj Mladena Mirčetića, o kojem je u našoj literaturi već bilo riječi.⁴³ Srbin iz Prizrena Mladen Mirčetić rođen je 1885. u činovničkoj obitelji. Kao gimnazijalac stupio je u oslobodilački pokret. Godine 1903. za vrijeme jednog napada Turaka na omladinsku grupu likvidirao je Turčina. Zbog toga je morao da bježi i napusti Prizren. Preko očeve veze s ruskim konzulom Mladen Mirčetić je bio prebačen na daljnje školovanje u Rusiju. U Moskvi ga je prihvatilo Srpsko podvorje koje se inače brinulo o zbrinjavanju siromašnih srpskih studenata. Tu je postao student Moskovske duhovne akademije, a zatim Medicinskog fakulteta Moskovskog univerziteta. Zbog sudjelovanja u ruskoj revoluciji 1905—1906. bio je na godinu isključen iz Univerziteta. Nakon završenog fakulteta zaposlio se u Rusiji jer se nije smio vratiti u zemlju. Tamo ga je zatekla i oktobarska revolucija. Bez razmišljanja je sudjelovao u njoj. Kao liječnik služio je najprije u crvenogardijskim odredima, a zatim u Crvenoj armiji sve do kraja građanskog rata u Sovjetskoj Rusiji 1921. godine. Bio je načelnik vojnosanitetskih crvenoarmijskih jedinica u Samari. Sam je o tome kasnije pisao. Od 1. siječnja 1918. godine do 15. srpnja 1919. bio je stariji liječnik i zatim načelnik 144 vojnosanitetskog vlaka u sastavu Južne fronte Sovjetske vojske. Od 15. srpnja 1919. do 1. listopada 1919. bio je stariji ordinatorka 246. epidemske crvenoarmijske bolnice u Saratovu. Od listopada 1919. godine imenovan je za starijeg liječnika 6. puka (2. posebne pješačke brigade) »Krasnyj komunark«, a zatim je postao stariji liječnik odreda posebne naznake Djatlova, na uralskoj fronti. I tako se redaju njegove dužnosti u borbenim jedinicama do 8. travnja 1921. godine kad je demobiliziran iz Crvene armije. Ostao je živjeti u Rezanju gdje se i oženio. Razlozi zašto se nije vraćao kući bili su isti kao i ranije. Ovoga se puta nije vratio u zemlju zbog sudjelovanja u građanskom ratu na strani Crvene armije. To su bili ozbiljni razlozi zbog kojih je Mladen Mirčetić ostao da živi i djeluje u Sovjetskom Savezu.

Boris Baskić rođen 1891. godine u Smederevu poslan je u Rusiju 1908. godine. U Moskvi je studirao na Stroganovskoj hudožestvenoj (umjetničkoj) školi. Završio je skulptorsko odjeljenje i do oktobarske revolucije predavao u srednjim školama. Prihvatio je oktobarsku revoluciju i ostao da živi i djeluje kao umjetnik u Moskvi.⁴⁴

Ovim dakako ne završava i ne iscrpljuje se spisak Jugoslavena koji su došli u Rusiju do oktobarske revolucije i ostali u njoj živjeti i djelovati polije oktobarske revolucije, kao emigranti.

Sudionici oktobarske revolucije u SSSR-u

U ovoj grupi nalazimo dvije kategorije onih koji su ostali u SSSR-u. Prvi su bivši ratni zarobljenici koji nisu bili sudionici oktobarske revolucije nego su najčešće zbog obiteljskih razloga ostali u SSSR-u: oženili su se, dobili djecu, organizirali su život i nisu se više vraćali u zemlju. Takvih nije bilo malo obzirom da se 1917. godine u Rusiji našlo oko 200.000 ratnih zarobljenika Austro-Ugarske armije iz krajeva današnje Jugoslavije. Međutim, do

⁴³ Vidi: Ivan Očak, *Jugoslavenski Oktobarci. Likovi i sudbine*. Zagreb 1979, 131—135.

⁴⁴ Podaci iz Arhiva Sovjetskog Crvenog križa i Crvenog polumjeseca.

danas je nemoguće odrediti njihov broj obzirom da nema o njima točne statistike. Zanimljivo je primijetiti da su svi koji su ostali u SSSR-u bili državljani kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Drugoj kategoriji ove grupe pripadali su sudionici oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji. Zna se da je prema podacima literature sudionika Oktobra bilo preko 30.000⁴⁵. Koliko ih je ostalo živjeti u SSSR-u za sada je nemoguće ustanoviti. Potrebno je pisati o problemima s kojima su se ovi susretali. Pitanje povratka Oktobaraca u domovinu bilo je od samog početka složeno. Mnogi su se bojali vraćati zbog svog revolucionarnog uvjerenja i monarhističkog sistema u zemlji. Većina je ipak smatrala da treba da se vrati i učini u zemlji isto to što su ruski radnici i seljaci učinili u Rusiji. To su mnogi svečano izjavljivali prilikom povratka u zemlju. Evo jedne od takvih karakterističnih izjava grupe Oktobaraca koja se je vraćala u zemlju: »...Mi vam obećavamo da se nećemo primiriti i da ćemo djelovati do posljednjeg daha, dok god i posljednji kapitalistički tiran nestane sa naše zemlje. Sa tim iskustvom i znanjem koje ste nam vi dali mi se vraćamo sa usklikom: 'Neka živi slobodna komunistička Rusija!' Živjeo Sovjetski komunistički savez, na čelu s velikim vođom Vladimirom Iljičem Lenjinom!«⁴⁶

Oktobarci su se vraćali u zemlju u kojoj je upravo obrazovana nova država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj su ideje Lenjina i oktobarske revolucije poslije 1920. godine bile zabranjene. Svi istaknuti Oktobarci su odmah nakon povratka bili evidentirani, a istaknutiji progonjeni i hapšeni. Zbog toga nije čudo da su mnogi Oktobarci i povratnici nakon svog povratka u zemlju bili primorani da se vrate natrag u SSSR i da tamo nastave život kao politemigranti. Navest ćemo samo neke primjere. Vladimir Čopić i Nikola Kovačević, oba sudionici Oktobra, prije povratka članovi CK (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, dakle rukovodstva koje je trebalo i radilo u zemlji poslije povratka na organizaciji KPJ. Vladimir Čopić⁴⁷ je odmah nakon povratka bio uhapšen, ali je izdržao u borbi s režimom, bio je jedan od vrlo aktivnih organizatora KPJ, narodni poslanik od KPJ, član najvišeg partijskog rukovodstva. Ali i on je bio nakon nekoliko godina primoran da emigrira u SSSR da ne bi otišao na dugogodišnju robiju.

U zemlju se vraća u drugoj polovici 1919. godine Gustav Barabaš⁴⁸ rođen u Velikoj Gorici. On je za vrijeme oktobarske revolucije i građanskog rata zauzimao vrlo odgovorne dužnosti. Bio je načelnik štaba IV sovjetske armije i komandant internacionalne divizije. Kraljevska policija je o njemu kao i o ostalima vrlo dobro vodila evidenciju. O Barabašu čitamo u policijskoj knjizi »Komunisti«: »U drugoj polovini 1919. godine doputovao je preko Poljske kući u Požegu. U Rusiji je radio zajedno s Vlad[imirom] Čopićem i Nik[olom] Kovačevićem⁴⁹«. Iz ovog se jasno vidi da je policija već ranije pazila na njih i nije čudo što su oni bili odmah nakon povratka hapšeni. Barabašev su-borac je o tome kasnije pisao: »Moja domovina me je primila tako što me je uhapsila kao i našeg Gustava Ludvigoviča (ime otčestvo Barabaša — I. O.).

⁴⁵ Ivan Očak, Jugosloveni u Oktobru, Beograd 1967, 345.

⁴⁶ Centraljni partijni arhiv Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS (CPA IML), f. 17, op. 1, d. 422, l. 64.

⁴⁷ Ivan Očak, Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića, Zagreb 1980.

⁴⁸ Ivan Očak, Barabaš, Zagreb 1978.

⁴⁹ Komunisti, Izd. Ministarstva unutrašnjih dela, Beograd 1921.

Mi smo se sreli u zatvoru...⁵⁰ G. Barabaš je bio primoran da se nakon nekog vremena — 1921. godine, uslijed čestih hapšenja, vrati u Moskvu kao emigrant.

U zemlju se vraća 1919. Oktobarac Ivan Matuzović. Ali umjesto u zemlju dospio je u Mađarsku gdje je bio komandant Jugoslavenske Crvene armije u Sovjetskoj mađarskoj komuni. Nakon poraza Mađarske komune pokušava se vratiti u zemlju. Ali bio je dvostruko proganjan: za sudjelovanje u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu i u borbi za Sovjetsku Mađarsku Republiku. Nakon kratkog boravka, napušta zauvijek zemlju. Vratio se u SSSR kao politički emigrant.

Mesić Marko rođen 1895. u Sarajevu, sudionik Oktobra, piše o svom povratku u zemlju: »U maju 1922. ja sam se vratio u domovinu kao bivši austro-ugarski zarobljenik. Znajući kakav je bijeli teror bjesnio u Kraljevini SHS, ja sam pobjegao iz sabirnog logora u Beču i nelegalno sam se prebacio u Jugoslaviju. Nastanio sam se u Zagrebu, gdje sam i započeo aktivno raditi u NRPJ (Narodna⁵¹ Radnička Partija Jugoslavije), bio sam zadužen za izdavanje lista »Borba« i »Organizovanog radnika« za Hrvatsku. Istovremeno sam bio član CK Saveza trgovačko-bankarskih radnika i predsjednik sekcije bankarskih činovnika. Mnogo puta me je na tom radu hapsila policija. Za vrijeme premetačine našli su mi na tavanu 2 sanduka brošure Lenjina: 'Imperializam, kao viši stadij kapitalizma'. Za istupanje na sindikalnoj konferenciji, gdje sam morao razobličavati predstavnike Druge internacionale i njene rukovodioce Velsa i Zasenbaha u prisustvu predstavnika policijskog agenta Rimera, trebao sam biti uhapšen. Ali da bih izbjegao hapšenje, morao sam u oktobru 1924. godine da emigriram nelegalno u SSSR...«⁵²

Slična je bila sudbina Crnogorca Vukašina Markovića⁵³ koji se vraća u Crnu Goru da diže ustanak i da proglasi Sovjetsku Crnu Goru. Ali je uhapšen i bježi iz zatvora u SSSR. U zemlju se vraća također Roman Filipčev, Robert Valdgoni. Ladislav Žerjavić, kao Oktobarac posljednji se vratio u zemlju i zajedno s Valdgonijem uključio u ilegalni partijski rad. Valdgoni je do 1925. vrlo uspješno radio dok nije osjetio da ga policija prati i da mora emigrirati iz zemlje. U siječnju 1925. obraća se sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju Vladimiru Čopiću da mu potvrdi da je »radio aktivno od 1920—1924. u svim zadanim partijskim poslovima...« te da mu je potrebna »preporuka za povratak u Sovjetsku Rusiju...«⁵⁴

Osim povratka Oktobaraca nisu bili rijetki slučajevi povratka u SSSR bivših zarobljenika koji u Sovjetskoj Rusiji nisu sudjelovali u političkom radu a niti su bili sudionici Oktobra. Navest ćemo primjer bivšeg zarobljenika, povratnika 1921. iz Sovjetske Rusije Stevana Jančića, koji je podnio molbu Ministru unutrašnjih poslova (Odjeljenje za Banat, Bačku i Baranju) u kojoj moli da mu se izda pasoš za odlazak u Rusiju. O tome javlja Ministarstvo 25. V 1923. mjesnim vlastima: »Izjavio je da je u Rusiji blagostanje,

⁵⁰ Ivan Očak, U borbi za ideje Oktobra. Povratnici iz Sovjetske Rusije (1917—1921), Zagreb 1975, 72.

⁵¹ Marko Mesić pogrešno naziva, treba Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ).

⁵² Marko Mesić, Autobiografija. Rukopis. Kolekcija autora.

⁵³ Vujović dr Dimitrije-Dimo, Učešće dr Vukašina Markovića u Oktobarskoj revoluciji i njeni odjeci. *Prilozi za istoriju socijalizma*, 5, 1968.

⁵⁴ Arhiv CK SKJ, f. NRPJ, 3.

i da voli više tamo jesti suva hleba no u Kraljevini SHS pečenja itd. Što sve potvrđuje da je veliki boljševički fanatik«. Naravno da se drugi policijski komentar na tako naivnu molbu nije mogao očekivati. Policija zaključuje: »Videći da mu molba ne će biti uvažena, a bojeći se kazne, više nije nikako došao da vidi rešenje po njegovoj molbi. Iz celog njegovog držanja vidi se da je on drzak boljševički provokator, koji se ni pred najvišim državnim forumima ne libi da ispoveda svoje načelo. Naređujem, da o imenovanom pribavite bliže podatke i podnesete u što kraćem roku, a na njegovo kretanje i rad obratite veliku pažnju i nadzor. Isti je upućen 5. aprila u Srpski Krstur, kao tamo nadležan«.⁵⁵

Nije bio malen broj Oktobaraca koji se nisu vratili u zemlju. Istina, mi ne znamo točan broj. Čini se da ih sovjetski službeni popis nije posebno registrirao. Očito je da nisu bili koncentrirani na jednom mjestu, nego su bili razasuti po čitavom velikom Sovjetskom Savezu; većina u mjestima gdje su njihove vojne jedinice bile rasformirane. To se može uočiti iz mnogobrojnih pisama u domovinu kao i spiskova nagrađenih za borbene zasluge.

Partijska emigracija

Treća grupa iz koje se regrutirala jugoslavenska emigracija u SSSR-u bila je partijska emigracija.

Poznato je da se revolucionarni radnički i komunistički pokret u zemlji između dva svjetska rata razvijao u vrlo složenim socijalno-ekonomskim i političkim prilikama. Više od godinu dana rada KPJ u legalnim uvjetima (1919—1920.) prekinut je Obznanom i Zakonom za zaštitu države. KPJ, SKOJ, revolucionarni sindikati i njihove organizacije kao i štampa, zabranjeni su i mogli su da rade samo ilegalno u uvjetima žestokog bijelog terora. Partija je pokušala da djeluje preko svojih legalnih radničkih partija — Nezavisnom radničkom partijom Jugoslavije. Ali i ta je bila zabranjena u srpnju 1924. godine. Mnogi partijski funkcionari mogli su djelovati jedino iz emigracije, što je, dakako, otežalo rad partijskih organizacija.

O teškim uvjetima za rad KPJ najbolje govori policijski dokumenat — policijska okružnica Ministra unutrašnjih djela od 24. srpnja 1924. U njoj je rečeno:

»Komunistička radnička partija produžila je naročito u posljednje vreme — živu akciju na razorenju reda poredka u državi na ugrožavanju državnog opstanka. To oni čine i ako je svaka organizacija zabranjena zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Naročito komunistička partija tu svoju akciju protiv države sprovodi pod raznim izmenjenim nazivima svoga imena. Ona je pod firmom nezavisne radničke partije Jugoslavije, dalje pod imenom omladinske organizacije radnika, pa čak i po tajnim ćelijama, kopčama, trojkama itd. preduzela akciju da revolucionarnim i nasilnim putem sruši današnji poredak u državi i vaspostavi režim komunistički.

S toga naređujem da se odmah rasture silom vlasti sve komunističke organizacije ma pod kojim imenom one postojale, jer od svog početka one produžuju rad komunističke partije i nisu legalizirane niti su priznate prema

⁵⁵ Građa za istoriju radničkog pokreta i KPJ Vojvodine 1918—1929. Sremski Karlovci, 1966, 326.

postojećem zakonu. U poslovanju oko ovoga rasturanja izvršiti pretres svih ovih organizacija i svih ličnosti i koje se bave komunističkom propagandom jednovremeno na celoj državnoj teritoriji. Uzaptiti sve predmete i sva sredstva organizovanja i agitacije, svu imovinu i čuvati lokale. Poduzeti zakonske represije postupanja za inkriminacije bilo po zakonu o zaštiti države bilo kojim zakonom i prema svima ličnostima iz organizacije, naročito onima koja na vrhovima partije predstavljaju podstrekače i agitatore.

Zabraniti za ubuduće u svakom slučaju sve zborove... zabraniti izlaženje i tajno rasprostranjenje svih komunističkih publikacija, knjiga, novina, bez obzira pod kakvom firmom ondje izlaze, u tome policijske vlasti moraju voditi permanentnu evidenciju i nadzor nad sve ovakve agitacije putem štampe a lica na osnovu prikupljenog materijala osmatrati najpažljivije kretanje i rad svih organizacija i svih lica koji se bave komunizmom — komunizam pronose. Strogo primjenjivati propise zakona i propise ove moje naredbe...»⁵⁶ Još teža situacija za KPJ nastaje poslije proglašenja šestojanuarske vojno-monarhističke diktature 1929. god. U takvim uvjetima Partija pogrešno objavljuje poziv za oružani ustanak što još više zaoštava situaciju. Iako je taj korak Partija kasnije osudila kao pogrešan, ipak se je isticao heroizam partijskih kadrova i omladine. O njihovoj odlučnosti i spremnosti u borbi Josip Broz je kasnije rekao da se »jurišalo na nebo!« Policija, žandari i sudovi istrebljuju poznate komuniste. Nastaje situacija (1929—1932) kad je partijski rad organizacija zamro jer su one bile razbijene. Djeluju u osnovi pojedinci — partijski kadrovi, koji su uspjeli da emigriraju.

Rezultati bijelog terora vojno-monarhističkog sistema bili su vrlo teški za Partiju. U literaturi je dovoljno detaljno pokazana teška situacija.⁵⁷

Jedina zemlja u svijetu koja je u to vrijeme pozitivno gledala na borbu jugoslavenskog proletarijata i jedina u koju su oči čitavog jugoslavenskog proletarijata bile uprte bio je Sovjetski Savez. Treba reći da unatoč raspoloženja masa, Kraljevina Jugoslavija nije priznavala SSSR a i svaka istina o Sovjetskom Savezu bila je zabranjena. Usprkos svemu istina je nalazila put. Donosili su je Oktobarci i povratnici, i rijetke radničke delegacije, a najviše je o SSSR-u govorila pozitivno ilegalna partijska štampa.

Da bi radne mase dobile sliku o SSSR-u, KPJ je slala svoje kulturne radnike da izučavaju Sovjetski Savez i pišu o njemu. Poznat je primjer odlaska partijskog aktiviste i književnika Augusta Cesarca. »Borba« je javljala 7. travnja 1923. da su na granici uhapšeni August Cesarec i Rade Vujović. Prvi je kao suradnik »Borbe« poslan u SSSR u listopadu 1922. radi studija socijalnih, kulturnih i ekonomskih odnosa. Boravio je u Rusiji 5 mjeseci gdje je trebao da napiše seriju članaka i informativnu knjigu o Sovjetskoj Rusiji. On je prešao granicu bez pasoša jer mu vlada nije dala putnicu. Cesarec i Vujović su zbog toga osuđeni na 3 mjeseca zatvora, a kako »Borba« javlja, protiv Cesarca se sprema dići i tužba na Sudbenom stolu na temelju Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i države.

Književnik Miroslav Krleža je putovao u Sovjetski Savez početkom 1925. godine, a rezultat njegovog puta bili su članci i knjiga i predavanja o Sovjetskom Savezu. Sve je to pisanje o Sovjetskom Savezu stvaralo sliku o obećanoj zemlji o kojoj je maštao svaki komunist.

⁵⁶ Arhiv Hrvatske (AH), VZZO, Pov. br. 876.

⁵⁷ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 156—57.

U partijskim dokumentima se također davala idealna slika prve zemlje socijalizma. Čitamo iz zaključka IV zemaljske konferencije KPJ 1934.: »Proletariat SSSR dostignuo je u svojoj borbi za socijalizam ogromne uspjehe. Blagodareći tim uspjesima SSSR kao domovine međunarodnog proletarijata i kao zvijezda svjetiljka za ugnjetene, kolonijalne i nezavisne narode, postao je ne samo kula i nepobjediva tvrđava revolucionarnog radničkog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta nego i važan činilac u čitavoj internacionalnoj politici...«. Dalje se govori da je uspješno završen prvi petogodišnji plan i sa uspjehom se provodi drugi. I zaključuje se: »Temelji socijalističkog društva već su izgrađeni. Prvi 5-godišnji plan imao je za cilj da izgradi te temelje. Drugi besklasno društvo...«⁵⁸ Takva propaganda o SSSR-u u ta vremena je bila normalna. Ako je netko govorio o SSSR-u negativno taj je proglašen za neprijatelja radničke klase. Na taj se način stvarala idealizirana slika prve socijalističke zemlje u svijetu. SSSR je u to vrijeme ne samo u idealnoj predstavi nego u stvarnosti bio zemlja u kojoj je svaki borac za radnička prava, borac protiv kapitalizma i imperijalizma, mogao naći utočište. A to je u vrijeme progona i terora bila velika stvar.

KPJ je svoje članove, da bi ih zaštitila od režima, slala u SSSR. Isto-vremeno odlazak komunista ilegalca u SSSR smatrao se najvećom nagradom i čašću. O tome je vrlo impresivno rekao Josip Broz: »Što je to značilo za jednog revolucionara? U najtežim časovima, u tmurnim noćima beskrajnog isljedničkog ispitivanja i zlostavljanja, u danima ubitačne samoće u ćelijama i zlostavljanja, nas je uvijek držala vjera da sve ove muke nisu uzaludne, da ipak postoji jedna snažna, moćna zemlja, istina daleko od nas, u kojoj su ostvareni svi oni ideali za koje smo se borili. Bila je to za nas prva domovina radnika u kojoj je poštovan rad čovjeka, u kojoj vladaju ljubav, drugarstvo, iskrenost. S koliko sam radosti, kad sam izašao iz robije, slušao sa radioaparatom ponoćno otkucavanje sata s tornja u Kremlju i poletne zvuke Internacionale. Ovako nisam mislio i osjećao samo ja, nego i hiljade drugova s kojima sam dolazio u dodir u tim godinama svoga rada.

Dok je naš voz prolazio kroz ogroman slavoluk od drveta, na kome je s ove strane pisalo: 'Pozdrav radnicima Evrope' a s one, sovjetske strane: 'Proleterii svih zemalja, ujedinite se!', prišao mi je mlad pogranični stražar u uniformi i salutirao i zamolio pasoš. Poslije nekoliko trenutaka stigli smo na stanicu. Prošao sam se po dosta ukusnoj zgradi, ukrašenoj slikama Marksa, Engelsa, Lenjina, Staljina kao i fotografijama džinovskih kombinata na Uralu, Crvenog trga u Moskvi, ukrajinskih kolhoza. Pošto su obavljene sve formalnosti, nastavili smo putovanje za Moskvu.«⁵⁹

Slično oduševljenje čitamo u izjavama i drugih komunista koji su imali sreću da putuju u ta teška vremena u SSSR. E. Kardelj koji je poslije zaptvora putovao 1934. godine u Moskvu izjavljuje da je, kad su prešli granicu, poljubio rusku zemlju.

Doći u SSSR bilo je daleko teže nego se to može danas predstaviti. Odgovor na pitanje zašto je bilo teško »prodrijeti« u prvu socijalističku zemlju sam se nameće. Podsjetimo se povijesnih činjenica. Sovjetska Rusija odnosno SSSR (poslije 1922. godine), bio je prva zemlja u svijetu u kojoj

⁵⁸ Arhiv Instituta za radnički pokret Hrvatske (AIHRPH), f. KI-1934, 276.

⁵⁹ Cit. po V. Dediđer, Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju, Zagreb 1953, 217–218.

je konačno pobijedio proletarijat. Od dana pobjede socijalističke revolucije (9. XI 1917.) kapitalističke zemlje i buržoazija čitavog svijeta pokušavali su na razne načine uništiti ovu zemlju, oružanim intervencijama, slanjem diverzanta, ekonomskom i političkom blokadom i diplomatskom izolacijom, tj. nepriznavanjem. Zbog toga je Sovjetski Savez bio u vječnoj napetosti i opreznosti. Čuvao se od mogućih špijuna, agenata i provokatora, koji su mogli biti i s partijskom legitimacijom. Od toga je i nikla potreba za temeljitim provjeravanjem onih koji su odlazili u SSSR. Od provjeravanja nisu bili oslobođeni i najpovjerljiviji inozemni partijski kadrovi, koji su odlazili na rad u centar međunarodnog radničkog pokreta — Kominternu ili na studije na Komunistički univerzitet. Zbog toga su kadrovi koji su odlazili u SSSR morali imati preporuku svog najvišeg rukovodstva. Godine 1920. nakon procesa u Zagrebu s tzv. Diamantsteinovom aferom, a u stvari prvim antikomunističkim procesom u Hrvatskoj, u emigraciju odlazi Milan Copic, jedan od učesnika te afere. Njemu piše 29. rujna 1920. godine karakteristiku sekretar CK KPJ Filip Filipović iz koje se vidi da Copic mora »...emigrirati iz Jugoslavije da bi izbjegao sud zbog komunističke propagande.⁶⁰

Prema policijskoj evidenciji, kojoj se u ovom slučaju može vjerovati, najmasovniji odlazak jugoslavenskih komunista iz zemlje u emigraciju u SSSR bio je u razdoblju od 1925—1931. godine. To je vrijeme duboke ilegalnosti rada komunista, vrijeme poznate 6-to januarske diktature kralja Aleksandra, vrijeme najžešćeg pritiska policije na radnički i komunistički pokret odnosno komuniste koji su im padali u ruke. Jedan od osnivača KPJ i vrlo aktivni u ilegalnom djelovanju KPJ Nikola Kovačević svjedoči da je u to vrijeme monarhistička organizacija Bijela ruka odredila 20 partijskih rukovodilaca koji trebaju biti fizički likvidirani. To je bio, kaže, poticaj da odu u emigraciju Filip Filipović, Laza Stefanović, Đuro Salaj, Rajko Jovanović, Đuro Đaković, Nikola Kovačević i drugi.^{60a}

Obično se, u Moskvu, u emigraciju, odlazilo preko Beča. Tu su postojale različite komisije, kao i organizacije Kominterne, a osim toga (to je važno) u Beču je SSSR imao i svog stalnog diplomatskog predstavnika koji je izdavao službene vize za odlazak u SSSR.

Odlazak u SSSR, u pravilu je bio organiziran. Ali, bilo je i neorganiziranih, stihijskih odlazaka koji su često završavali tragično.⁶¹ O organizaciji prebacivanja ilegalaca ili studenata brinula se tehnika CK KPJ. Dulje vrijeme bio je rukovodilac tehnike CK KPJ Marko Zovko⁶². Evo kako Zovko opisuje rad »Tehničara« na organizaciji prebacivanja partijskih kadrova pre-

⁶⁰ CPA IML, f. 549, op. 6, d. 665, 1.1.

^{60a} Izjava Nikole Kovačevića — I. Očaku, 26. VII 1977. (Kolekcija autora).

⁶¹ Karakterističan je u tom smislu slučaj Juliusa Baranovskog koji se uputio na put u SSSR legalno, vjerujući da će proći samostalno preko granice »svojim rođacima u Poljsku«. Međutim, prelaz je bio tragičan. Uhapšen je na granici SSSR-a i držan je u zatvoru osam mjeseci dok nisu dobiveni o njemu dokumenti iz zemlje.

⁶² Marko Zovko (1894—1980) bio je jedan od organizatora SKOJ-a, član KPJ od 1920. Bio je sekretar Kluba marksista i istovremeno sekretar Pokrajinskog komiteta SKPJ-a za Hrvatsku i Slavoniju. Od kraja 1933. glavni tehničar PK KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, a od ljeta 1935. radi u tehnici Zemaljskog biroa KPJ u Zagrebu. Uhapšen 1935. i osuđen na dvije godine. Nakon izlaska iz zatvora produžava radom. Sudionik NOB-e.

ko granice: »Postojale su mjesne, pokrajinske i Centralne partijske tehnike. Odluku o školovanju u SSSR-u ili drugim eventualnim putovanjima u SSSR, donosili su partijski forumi, te su zaduživali tehnički aparat da izvrši zadatak. Mjesne tehnike su imale vezu sa tehnikom svoje pokrajine, a ove sa Centralnom partijskom tehnikom u Zagrebu.«⁶³

Tako su svi koji su išli u SSSR osim iz Slovenije, slali svoje drugove u Zagreb na javku. Zagrebačka javka ih je povezivala s nekim iz aparata Centralne tehnike. Rukovodilac Centralne tehnike naučio bi ih javku u Ljubljani i javku u Beču. Oni su dolazili u Ljubljanu na tu javku koja ih je povezivala s aparatom Pokrajinske tehnike, a ova im je davala vodiča za prelaz preko granice. Kad su prešli granicu, s vlakom su putovali u Beč i tamo se javljali na javku koju ih je naučio rukovodilac Centralne tehnike u Zagrebu.⁶⁴ U Beču je bila Centralna partijska tehnika pri CK KPJ, koja se brinula za spremanje za SSSR. Naravno da se događalo da su drugovi na granici ponekad i hapšeni i predavani policijskim vlastima...«⁶⁵

U Centralnoj tehnici CK KPJ u Beču je neko vrijeme radio slovenski komunist Aleksandar Kobler.

Niče pitanje: da li je znala policija za ilegalno prebacivanje komunista u SSSR. Dakako da je policija znala za neke kanale i neke tehničare. U jednom dopisu policije od 28. studenog 1922. pokrajinskoj upravi u Zagrebu, čitam: »Prema izvještaju jednog poverenika odozdo se svi komuniste-emigranti upućuju na R. Vujovića, studenta medicine, koji stanuje u Grüzingerbaracken, Baraka N 48, soba 8, koji ih novčano pomaže i zatim upućuje u jedno naročito odeljenje ovd[asnjeg] Ruskog poslanstva, koji se nalazi u Lichtensteinstrasse, N 12, a koje se specijalno bavi repatriranjem za Rusiju.«⁶⁶ Policija istovremeno upozorava da je ime Radomira Vujovića već okarakterizirano i ušlo je u policijsku publikaciju »Komunisti« pod brojem 284.⁶⁷

Nešto kasnije, u prosincu 1924. godine njemačka policija uspjela je da otkrije »komunističku organizaciju za falsifikovanje putnih isprava«. Poli-

⁶³ Prema sjećanjima Fran Mare tadašnje aktivistkinje i člana KPJ zadužene za ilegalno prebacivanje komunista u Oblasnom odboru Crvene pomoći, tim se pitanjima bavio njihov Odbor. Za izradu pasoša bili su zaduženi Nikola Hećimović (inače predsjednik odbora Crvene pomoći za Hrvatsku do 1921). Drago Škorić (povratnik iz Sovjetske Rusije) i ona. Putne isprave nepopunjene nabavljao je N. Hećimović preko svojih veza. Škorić i Fran Mare su ispunjavali pasoše, zamjenjivali slike, stavljali na pasoš pečat i ostalo. Fran Mare je bila specijalista za potpisivanje šefova policije Vragovića, Bedekovića i drugih. Ona o tome kaže: »U tom sam bila dostigla takovu sigurnost da ni sam Bedeković ne bi mogao ustvrditi, da to nije svojeručno potpisao. U svakom slučaju, ne sjećam se da je ijedan drug koji je takvim pasošem putovao, imao na granici neprijatnosti...« (AH, f. Gradskog komiteta 08-001-F-4).

⁶⁴ Bezimeni stolarski radnik iz Ogulina pisao je u svojoj biografiji u Moskvi da ga je šef stanice Marie Eland u Austriji upozorio da je već prije njega na isti način kao i on prošlo 17 Jugoslavena što ne može a da ne bude zapaženo. Predlaže da bi trebalo mijenjati stanice. On kaže: »Ja bih imao primjetiti o samom prelazu granice, kako sam vidio prakticira se uvijek prelaz na jednom mjestu i zbog toga su već svi drugovi kao vodiči poznati pograničnoj straži i desilo se da nas nije imao tko voditi i reklo nam se da se neka vratimo natrag u Ljubljanu. Međutim, kada se nisu htjeli vratiti, ipak su našli vodiča, sam vodič je rekao da ima više mjesta za prelaz isto sigurni i još lakši...« (AIHRPH, f. KI MF-46/258 k. 707).

⁶⁵ Pismo Marka Zovka — I. Očaku od 30. XII 1975. (Kolekcija autora).

⁶⁶ AIHRPH, f. Gr. XV, 1922.

⁶⁷ Komunisti. Izd. Ministarstva unutr. dela, Beograd 1921.

cija kraljevine SHS koja je dobila o tome podatke uputila je svim potčinjenim organima u zemlji primjerke falsificiranih dokumenata: tiskanice, potvrde i druge razne dokumente. Osim toga komandant IV armijske oblasti javljao je nadležnim: »Saznaje se da naši komunisti putuju u Rusiju sa mađarskim pasošima i to tako, da kod nas izmuzu pasoš za Mađarsku, te kad dođu na mađarsku granicu, budu od ruskih pograničnih vlasti bez daljnega preko granice pušteni.«⁶⁸

Kasnije je policija usavršila svoju kontrolu, a i preko svojih doušnika sistematski vodila borbu s ilegalnim prelazima granice. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS informiralo je Primorsku bansku upravu o našim ljudima koji su odlazili u SSSR: »U Moskvi postoji 'boljševička škola' za obrazovanje agitatora. U njoj su zastupljene skoro sve narodnosti. Jugoslavena, mahom Hrvata ima također. Ima ih samo oko 15. Ministarstvo inostranih poslova u Beču, a tako isto i Čehoslovačko poslanstvo u Beču obećali su da će se potruditi da nam dobave imena najglavnijih. Obrazovanje boljševičkih kadrova za Balkan vrši Kolarov«.

Ovaj i drugi podaci do kojih je policija dolazila preko svojih agenata bilo je za nju dovoljno pa da izda naređenje »...da se izdaju potrebna uputstva područnim organima, kako u pogledu evidencije lica, koja odlaze ilegalno iz naše kraljevine u Rusiju, tako i u pogledu nadziranja svih naših i inostranih podanika koji dođu iz Rusije u našu kraljevinu, jer na ovaj način moći će da se suzbije zlo, koje nam od strane komunista grozi.«⁶⁹ Ali bez obzira na sve moguće kontrole i oprez policije komunisti su odlazili u emigraciju, pronalazili uvijek nove i nove putove za prelaz.

Kao što je već bilo rečeno u SSSR su odlazili prije svega oni komunisti koji su u zemlji bili toliko kompromitirani da nisu mogli više u zemlji da se održe. Osim njih su odlazili partijski kadrovi na kongrese, plenum Kominterne, a također i na rad u raznim organima Kominterné. Odlazili su također pojedinci i grupe na razne kurseve i Komunističke univerzitete. Ovi posljednji su najčešće odlazili legalnim putem do Beča, a onda bi odavde s novim dokumentima s izmišljenim imenima dolazili u SSSR.

O slanju grupa na studije i poteškoće koje su bile u vezi s tim nalazimo podatke u jednom pismu sekretara CK KPJ Milana Gorkića. On piše iz Beča partijskom predstavniku CK KPJ Vladimiru Čopiću u Moskvi u siječnju 1935. godine: »Što se tiče KUNMZ-a objasni ljudima teškoće prelaza i dobavke studenata. Mi ćemo poslati još 10—12 ljudi, ali nemožemo preuzeti garanciju za termin kada će stići. Teškoće su ove: a) ima vrlo malo ljudi, koji mogu dobiti pasoš i legalno doći; b) ako mogu i dobiti pasoš, onda ih ima vrlo malo koji nemaju dugove i radi toga nedaju im pasoš. Tako smo htjeli da pošaljemo tri seljaka iz Srbije, ali pasoše nemogu dobiti dok ne plate po 5—6000 dužnog poreza, a pješice prolaziti granicu teško je, jer, 1) aparat u Sloveniji posle provale loše funkcionira, 2) jer je svuda dubok snijeg, 3) jer s Austr[ijske] strane sada strašno teško proći 3—4 čovjeka za KUNMZ, sve do tri puta pokušali su preći i morali su se vratiti . . . Dakle ljudi će biti, ali sa velikim zakašnjenjem.«⁷⁰

Značajno je još jedno upozorenje koje čitamo kod Gorkića, a tiče se onih koji odlaze u emigraciju u SSSR, i prilika koje će tamo susresti. Naime,

⁶⁸ AIHRPH, f. Gr. XV, 1925.

⁶⁹ Isto, Gr. XIII, UN-391 AV/1930.

⁷⁰ AIHRPH, f. KI MF-107/431, traka VII.

bilo je potrebno sve one koji odlaze u SSSR upozoriti da je situacija tamo dosta teška, da nije sve tako idealno kako se je to činilo onima koji su bili oduševljeni što odlaze. Suviše su idealno gledali na stvari. Trebalo ih je upozoriti na teškoće koje ima SSSR u izgradnji, na težak život obzirom na posljedice građanskog rata i blokade, upozoriti na teškoće sa stanovima u gradovima, teškoće s hranom i odjećom. Sve je to trebalo na neki način reći emigrantima, pripremiti ih na sve ono s čime se mogu susresti u SSSR-u. Gorkić koji je imao jasnu predstavu o prilikama upozoravao je drugove koji su putovali u Moskvu. O tome spominje Rodoljub Čolaković s kojim je razgovarao Gorkić prije njegovog odlaska u Moskvu. R. Čolaković piše da mu je Gorkić rekao: »Sigurno si čitao, rekao je, dosta o petogodišnjem planu i njegovim rezultatima. To je velika pobjeda od istorijskog značaja, ali treba unaprijed znati, život je u SSSR-u težak, od njegovih trudbenika tražena su i danas se traže velika odricanja. Neki naši ljudi, načitavši se razne propagandističke literature i romana, neprijatno se iznenade kad dođu u Rusiju i vide kako je život tamo pun lišenja, velika stambena kriza, nestašica životnih namirnica i uopšte robe za široku potrošnju. Na sve to moram biti spreman a i sposoban da razumijem, jer industrijalizacija guta ogromna sredstva koja je moguće dobiti samo na račun životnog standarda...«⁷¹

Ovo je bilo svakako važno i značajno upozorenje emigrantima koji su dolazili u SSSR kako se ne bi razočarali u svojim idealima.

Nisu se sačuvali statistički spiskovi komunista i skojevaca koji su odlazili u SSSR zbog progona policije, ili zbog školovanja ili rada u Kominterni. Tek pojedinačni zapisi iz zapisnika sjednica CK KPJ mogu dati neki bljedi nagovještaj. Tako čitamo u zapisniku sjednice CK KPJ od 13. veljače 1936. U prisutnosti članova rukovodstva: Wintera (V. Čopića), Sommera (J. Čižinskog), Oskara (Karla Hudomala) i Željezara (Ivo Marić) primljeni su zaključci:

»...3) Zweiga (Adolf Muk) poslati na izvjesno vrijeme gore, isporučiti odjelu kadrova. Njega gore kooptirati u sastav predstavništva.⁷² Do odlaska gore ostaviti ga u svojstvu člana P[olit] B[iroa].

... 5) Poslati Richarda [Lovro Kuhar] gore na liječenje

... 11) Filipa poslati gore

... 15) Kuznjecova [Trajčo Miškovski] po liniji C[rvene] P[omoći] gore

... 17) Sorokina [] poslati gore

... 18) Daraula [] gore po liniji CP...«⁷³

Više i češće se susreću (opet u zapisnicima CK KPJ) podaci o slanju komunista na studij u Moskvu. Na sjednici rukovodstva 18—19. lipnja 1923. godine zaključeno je »da će 20 pitomaca ići u školu u Rus[iju] i da dok ne dobijemo detaljne odluke o tome već vode kombinacije koga bi se moglo spremati...«⁷⁴ Takvi su zaključci bili dosta česti. Međutim, najviše podataka o odlasku partijskih kadrova u Sovjetski Savez nalazimo u policijskim dokumentima. Ovi podaci svjedoče o postojanoj »brizi« policije za djelo-

⁷¹ Rodoljub Čolaković, Kazivanje o jednom pokoljenju, knj. II, Sarajevo 1968, 47—48.

⁷² Misli se na predstavnika CK KPJ u Moskvi pri Izvršnom komitetu Komunističke internacionale.

⁷³ AIHRPH, f. KI MF46/358, k. 702.

⁷⁴ Isti, KI-1919/31.

vanjem partijskih kadrova. U tom smislu navest ćemo primjere policijske evidencije.

Najviše podataka daje nam u tom smislu »Povjerljivi redarstveni dnevnik« kojeg je izdavao Predsjednički ured redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu. Ovdje čitamo 6. svibnja 1929. godine da treba uhititi Josipa Duževića i Ivana Lučić-Lavčevića, koji su otputovali »navodno u Moskvu radi pohađanja boljševičke političke škole«.75 Ovome treba dodati da su ovi »navodni« podaci odgovarali stvarnosti, jer su spomenuti dvojica zaista bili poslani ilegalno u SSSR kamo su upućeni na studij u KUNMZ.

Isti list donosi u kolovozu da su »ilegalno« otputovali u Rusiju da svrše propagandističku školu u Moskvi: Ivan Kralj, Alojz Kocman, Rudolf Jurlan, Vladimir Košer, Mirko Vajnberg, Albert Hlebec, Franc Čepernik, Franjo Prinz i Antonija Ceč. Na kraju ovog spiska policija dodaje »treba ih uhititi«.76 Mi bi dodali da su u tom spisku stvarno poznati slovenski komunisti koji su kasnije završili u Moskvi KUNMZ. Prema tome podaci su točni.

Koliko je bila upućena policija svjedoče i okružnice Ministarstva unutrašnjih poslova u kojoj se obavještava policijske organe: »Plenum Centralnog izvršnog odbora komunističke stranke odlučio je da radi povišenja intelektualnog nivoa članova komunističke stranke na jesen pošalje oko 1000 komunista na učenje na visokim sovjetskim školama«.77 Cifra o kojoj je riječ je pretjerana, teško da odgovara stvarnosti, ali je činjenica o informiranosti policije svakako značajna. Za Partiju je to bilo opasno.

Godine 1935. policija je razradila specijalni »Spisak komunista koji su bili na održavanju kazne a sada se nalaze na slobodi«. U tom spisku nalazimo ove podatke o komunistima koji se po mišljenju policije nalaze u SSSR-u:

Maslarić Božo, rođen u Dalju, općine iste, srez osiječki 18. XII 1895. Profesor. Suđen je godine 1922. po Okružnom sudu u Osijeku na 2 godine tamnice radi djelovanja u ilegalnoj komunističkoj organizaciji.

»Nalazi se u Sovjetskoj Rusiji78 kuda je godine 1928. ilegalno otišao«.

»Broz Franjo Josip, rođen 10. VI 1892.79 Kumrovec, općina Zagorska sela, srez Klanjec, bravar. Presudom od 28. 10. 1927. br. 462 suđen po član. 11a1.1. Zakona o zaštiti javne bezbjednosti radi propagande komunizma na 5 mjeseca zatvora. Navodno otišao 1934. godine u Rusiju«. Trbojević Blagoje (Bogoje) 3-V 1907. Mali Zdenci, Gruško Polje. Godine 1931. osuđen po sudu za Zaštitu države u Beogradu radi širenja komunizma na 18. mjeseci strogog zatvora i gubitka časnih prava na 5 godina. Navodno ilegalno prešao u Sovjetski Savez, gdje se sada nalazi.80

Navest ćemo i podatak ljubljanske policije koja je također vodila vrlo marljivo evidenciju o odlasku i nalaženju komunista u SSSR-u. U periodičkom policijskom dnevniku tzv. »Povjerljivi dnevnik«81 — službeni organ ljubljanske policije čitamo: »Arnič Zdenka, rođena 20. IX 1909. u Ljubljani

75 AH, f. PKO, br. 2332/1929.

76 Isto, PKO, br. 4230/1929.

77 Isto, PKO, br. 1453/1929.

78 Naziv Sovjetska Rusija točan je samo do 1922. Od tog vremena je SSSR.

79 Ovo je jedan od primjera netočnih datuma rođenja Josipa Broza kojim je raspolagala policija.

80 AH, SB Pov. IIDZ 3683/35.

81 Isto, K-39-1935.

sa stanom u Rostaljevoj cesti br. 13, službenica kod advokata dr Lokarja, poznata komunistkinja, dne 17. VIII 1935. ostavila je službu i otišla u Moskvu — Rusiju sa svojim dragim Kidrič Borisom, koji se sada tamo nalazi. Uhapsiti ju i dovesti u Upravu policije u Ljubljani . . . Galonja Lazar, iz Mečenja, vojni dezertar i komunista, rođen 1902., visok crnomanjast, dugačkog obraza, crne kose, vojni bjegunac Kraljevine Jugoslavije. On prema dopisu sreskog načelstva u Bosanskoj Dubici br. 1043/1935 u decembru 1923. pobjegao iz kadra iz mitraljeske čete 20 p. p. u Zaječaru, neizvjesno kuda. Sada se nalazi u Odesi — Rusija. Kontrolirati povratak«. Takvih i sličnih evidencija ima mnogo u ovom »Poverljivom dnevniku«.

Kao što se iz svega vidi policijska evidencija odlazaka komunista bila je prilično detaljna. Ali se ni iz nje ne može dobiti brojčani pregled odlazaka naših komunista u SSSR.

Odlazak jugoslavenske ekonomske emigracije iz SAD i Kanade u SSSR

O odlasku iz SAD i Kanade cijelih grupa naših emigranata u Sovjetski Savez 20-ih i 30-ih godina, bilo je riječi u našoj historiografiji.⁸² Ali su mnoga pitanja ove teme ostala još uvijek neriješena. Potrebno je detaljnije razjasniti razloge odlaska i način odlaska iz Amerike i Kanade, kao i pitanja dolaska u Sovjetski Savez.

Prvi jugoslavenski emigranti iz SAD odlaze u Sovjetsku Rusiju još za vrijeme građanskog rata. Taj odlazak bio je inspiriran oduševljenjem zbog pobjede oktobarske revolucije i pobjede socijalizma, kao i stvaranjem prve radničke seljačke vlade s Lenjinom na čelu. Međutim, kasniji odlasci nosili su u sebi razne razloge. Ali uvijek su dominirali oduševljenje SSSR-om i želja da mu se pomogne u izgradnji socijalizma.

Inicijator masovnog dolaska američkih radnika-specijalista u SSSR bio je V. I. Lenjin.

Masovna akcija u pomoć Sovjetskoj Rusiji započinje prvih poslijeratnih godina. To je bilo vrijeme kad se Amerika kupala u bogatstvu i blagostanju, a svijetom je prošla vijest o izvanredno teškoj situaciji u prvoj zemlji radnika i seljaka — Sovjetskoj Rusiji. Naime, poslije pobjede oktobarske socijalističke revolucije digla se je protiv mlade sovjetske republike unutrašnja kontrarevolucija, koja je uz pomoć imperijalističkih intervencija, među kojima su bili i američki imperijalisti, izazvala u Rusiji građanski rat i razaranje. Rat je trajao od 1918. do 1921., a u nekim krajevima (Srednja Azija) još dulje. Mlada sovjetska republika borila se protiv unutrašnjeg i vanjskog neprijatelja, a uz to i protiv gladi i bolesti. To je bila borba na život i smrt, borba protiv totalnog razaranja koje je potpuno paraliziralo transport, uništilo rudnike i industriju, a time izazvalo ekonomski zastoje. Osim toga Rusiju je u toku 1921—1922. godine pogodila neviđena suša, koja je pojačala masovna gladovanja i umiranja od kojeg je osobito bilo pogođeno Povolžje. Svjetska buržoazija je likovala. Američki list »New times« je 21. VIII 1921. pisao: »Amerikanci su ubjeđeni i izražavaju nadu da će glad automatski dovesti do pada Sovjetske vlasti«. Ali svjetski proletarijat koji je sa simpatijom pratio događaje u Sovjetskoj Rusiji,

⁸² Vidi literaturu bilj. 6.

mislilo je drugačije. Njemu se obratila međunarodna radnička organizacija Izvršni komitet komunističke internacionale da se uključi u pomoć umirućim od gladi u Sovjetskoj Rusiji. Naročiti značaj imalo je obraćanje vođe sovjetskog proletarijata i mlade sovjetske republike V. I. Lenjina. U njegovom obraćanju je rečeno: »Oni koji su na sebi isprobali ugnjetavanje kapitala shvatit će položaj radnika i seljaka Rusije — shvatit će ili će osjetiti instinktom čovjeka trudbenika i eksploatiranog o potrebi pomoći Sovjetskoj Rusiji koja je prva preuzela na sebe zahvalnu, ali tešku zadaću izbacivanja kapitalizma. Zbog toga se Sovjetskoj Republici osvećuju kapitalisti svih zemalja. Oni pripremaju nove planove nastupanja na nju — intervenciju, kontrarevolucionarne pobune. Zato će nam još s većom energijom, a mi smo u to uvjereni, doći u pomoć radnici koji žive od svog rada i sitni zemljodjelci čitavog svijeta.«⁸³

Lenjin je pozvao da se digne čitava radnička klasa »spremno da izliječi tešku ranu Povolžja... Jedino na taj način ćemo sačuvati Sovjetsku vlast i obraniti izvojevanu slobodu od svih zločinačkih napada kapitalista cijelog svijeta.«⁸⁴

Proletarijat i napredna inteligencija mnogih zemalja, među kojima je bila i Amerika, odazvali su se pozivu Lenjina. Odazvali su se i naši ekonomski emigranti u SAD i Kanadi. Oni se uključuju u akciju pomoći gladnima u Sovjetskoj Rusiji. Organizacija pomoći, koja je počela u međunarodnim razmjerima, imala je nekoliko zadaća: pomoć gladnima (1920—1923), pomoć u tehničkim sredstvima i slanje specijalista za podizanje sovjetske industrije i poljoprivrede.

U Americi se ističu dvije krupne organizacije koje rade na pomoći. Prva je bila organizirana još u svibnju 1919. i zvala se »Društvo za tehničku pomoć Sovjetskoj Rusiji«. Odjeljenja ove organizacije vrlo brzo se rasprostranjuju u Americi i Kanadi. Organizacija je najviše radila na sakupljanju i slanju stručnjaka i sredstava za proizvodnju u Sovjetsku Rusiju. Poslije 1. kongresa društva u srpnju 1921. godine u New Yorku počelo se raditi vrlo intenzivno na slanju u Sovjetsku Rusiju ne samo pojedinaca specijalista nego i čitavih grupa. Od kraja 1921. do listopada 1922. društvo za tehničku pomoć uputilo je u Sovjetsku Rusiju 16 proizvodnih grupa, među kojima je bilo dosta rudara, tehničara, građevinara, traktorista itd.⁸⁵ Ova organizacija bavila se također i sakupljanjem pomoći gladnima u Rusiji, ali joj je glavna briga bila organiziranje grupa specijalista, njihovo pripremanje, školovanje, naročito u strukama u kojima je oskudijevala Sovjetska Republika.

Druga organizacija za pomoć Sovjetskoj Rusiji nikla je ljeti 1921, a zvala se »Društvo prijatelja Sovjetske Rusije«. Dok je prva nastala po inicijativi Sovjetske Republike i bila u neku ruku njen poluslužbeni organ, druga je organizacija bila samoinicijativna, masovna društvena organizacija, a zadaća joj je bila svestrano pomaganje Sovjetskoj Rusiji.

U proljeće 1922. godine u Americi formira se među našim emigrantima-iseljenicima posebno jugoslavensko odjeljenje »Društva prijatelja Sovjetske

⁸³ V. I. Lenjin, Polnoje sobranije sočinjenje, tom 44, 75—76.

⁸⁴ Isto, tom 53, 248.

⁸⁵ L. S. Ozerov, Stroiteljstvo socijalizma v SSSR i međunarodnaja solidarnost (1921—1937), Moskva 1972, 93.

Rusije«. A u travnju iste godine organizira se jedan novi ogranak iste organizacije — Žensko odjeljenje. O tome je pisao radnički list jugoslavenskih iseljenika »Znanje«: »Kako je svima poznato, već dulje vremena postoji jedna organizacija pod imenom 'Prijatelj Sovjetske Rusije'. Ova organizacija neprestano i neumorno radi da pomogne našim gladnim drugaricama i drugovima u Rusiji. Uspjeh te organizacije je sjajan, ali bi bio još bolji i uspješniji, kad bi se i žene uključile ovom plemenitom radu.

Zato se pred dva tjedna ustrojio Jugoslavenski ženski odio 'Prijatelja Sovjetske Rusije' koji nastoji da svoje sile i sposobnosti uloži u sabiranje potrebnih stvari za Rusiju, bilo tu u novcu, bilo u robi...«⁸⁶

Jugoslavensko odjeljenje »Prijatelja Sovjetske Rusije« širilo se po svim gradovima gdje je bilo jugoslavenskih radnika-iseljenika. Kao što se vidi iz zapisnika sjednice Jugoslavenskog odjela u Kansas City, Kansas, održane 2. travnja, konstituiran je odbor, a predstavnici su bili iz jugoslavenskih društava raznih krajeva. Sredinom 1922. godine sumirani su prvi rezultati akcije društva pa je ustanovljeno da je poslano u Sovjetsku Rusiju 700.000 dolara vrijednosti u mlijeku, brašnu, žitu, te 400.000 dolara vrijednosti u odijelima i drugoj robi⁸⁷.

Akcija se sabiranja vrlo brzo širila. Postupno se prešlo i na sakupljanje alata i strojeva za sovjetsku industriju.

Međutim, najefikasniji način pomoći smatrao se odlazak specijalista u Sovjetsku Republiku. To je bila posljedica inicijative Lenjina koji je u jednom pismu L. K. Martensu — predstavniku Sovjetske Rusije u SAD, izložio osnovne principe na kojima bi se najbolje koristili američki radnici u sovjetskoj privredi. Lenjinovi su principi u osnovi odluke Savjeta za rad i obranu (STO) Sovjetske Rusije, a koji je potpisao Lenjin 22. VI 1921.:

»1.) Složiti se da se razviju pojedina industrijska poduzeća ili grupe poduzeća, na taj način da se predadu grupama američkih radnika i industrijski razvitim seljacima, na bazi dogovora koji će im osigurati određenu gospodarsku autonomiju;

2) Treba regulirati pitanje inozemnih radnika-emigranata, kako bi ih se koristilo za razvitak proizvodnih snaga u zemlji, i time privukle organizirane grupe ovih radnika u Rusiji i predale im fabrike po određenim uslovima.«⁸⁸

V. Lenjin je u pismu Martensu 22. VI 1921, a u vezi s prijedlogom da se pošalju u Sovjetsku Rusiju grupe radnika — specijalista, konkretizirao uslove slanja američkih radnika i odgovorio da se on slaže s time ako će »američki radnici i kolonisti⁸⁹ uopće povesti sa sobom:

- »1. Prehrambene proizvode za dvije godine
2. Odjeće za isto vrijeme
3. Oruđe truda...«⁹⁰

Lenjin dalje kaže: »1) i 2) je najvažnije. 200 dolara je manje značajno«. Nešto kasnije — 2. VIII 1921. Lenjin se vraća tome pitanju i nastavlja »... tehnička pomoć Ujedinjenih američkih država i Kanade nama je krajnje

⁸⁶ *Znanje*, br. 4, 1. V 1922.

⁸⁷ *Radnik*, br. 17, 31. VII 1922.

⁸⁸ Cit. po L. S. Ozerov, n. dj., 93.

⁸⁹ Ovakvo Lenjin naziva inozemne radnike u SAD.

⁹⁰ *V. I. Lenjin*, *Sobr. soč.*, tom 52, 285.

potrebna. Ako se šalju odredi bez ranijeg dogovora o izboru mjesta, naselja, tvornice i dr. bit će potrebno da se opskrbe hranom, odjećom i sličnim tijekom godine. Također je potrebno, da je svaki odred pripremljen za rad u poljoprivredi i u industriji. Trebalo bi da se najprije pošalju delegati koji će se upoznati sa poljoprivrednim mjestima, područjima za naseljavanje, te šumskim predjelima, rudnicima, tvornicama itd., koja će se arendirati...⁹¹ Ovim je Lenjin želio da unese organiziranost u ovaj posao. Organizaciju prebacivanja radničkih grupa u Sovjetsku Rusiju preuzelo je na sebe Društvo tehničke pomoći u New Yorku i Russian American Industrial Corporation, a također Sovjetsko predstavništvo u Londonu.

Obzirom na dosta veliki interes američkih i inozemnih radnika, među njima i jugoslavenskih emigranata iz SAD i Kanade, za odlazak u Sovjetsku Rusiju, a također za prilike koje ih čekaju, Lenjin je tražio da se radnike informira o stanju o zemlji. On je pisao: »...Treba računati i s poteškoćama koje ima Rusija, s kojima se treba boriti: poteškoće s hranom i druge. Ljudi koji odlaze u Rusiju, moraju s time računati.«⁹²

Početakom svibnja 1922., kad su već prvi odredi radnika iz SAD bili na putu za Sovjetsku Rusiju službeni sovjetski organ Vijeće za rad i obranu Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike primio je novu uredbu u vezi useljavanja američkih radnika. Osim već spomenutih uvjeta, koji su navedeni u rezoluciji Vijeća od lipnja 1921. regulirao se ulaz grupa: »Imat će slobodan ulaz u Rusiju one idustrijske i poljoprivredne grupe, koje su organizirane u Ujedinjenim državama pod ravnateljstvom odsjeka za useljavanje Vrhovnog vijeća narodne ekonomije u saglasnosti s komesarijatom rada... Komesarijat (ministarstvo) vanjskih poslova mora izdavati vizume (potvrditi putnice) za ulaz u Sovjetsku Rusiju ovim grupama radnika, koji su potvrđeni po odsjeku za industrijalnu emigraciju...«⁹³ Prema ovoj uredbi Komesarijata za poljoprivredu morat će potpuno usaglasiti rad s uredbom za industrijsko naseljavanje. I na kraju bilo je također važno podvući da je hrana, oruđe, oprema, odjeća i pokućstvo prenošeno u Sovjetsku Rusiju »... besplatno, bez ikakve carine.«⁹⁴

Od tog vremena odlaze u Sovjetsku Rusiju prve grupe američkih radnika, na spomenutim principima. Među njima bile su i veće grupe radnika-specijalista, naših ekonomskih emigranata, ponajviše rudara. O tim grupama kao i o pojedincima u literaturi se dosta pisalo.⁹⁵ Odlazili su u SSSR i pojedinci, pa i s cijelim obiteljima. Navest ćemo samo jedan primjer: Mladen Bogosavljević (u SSSR-u Majk Vasiljević Babić), stigao je u SAD 1907. godine za bratom, koji je otišao nešto malo ranije. Radio je razne poslove: najprije u kožari, onda je kopao kanale u Geri-Indian. Pod utjecajem svog zemljaka socijaliste postaje član Socijalističke partije, a uskoro i organizator radnika. Mijenjao je mnoga radna mjesta i tvornice. Vraća se ponovno u Geri-Indian i zapošljava u čeličani. Tu sudjeluje u štrajku, a Babić ostaje bez posla. Od 17.000 radnika koliko ih je radilo u čeličani, preko 10 000 bilo je organizirano, a među njima polovica Jugoslavena. Babić djeluje od 1922. u

⁹¹ Isto, tom 53, 88—89.

⁹² Cit. po G. J. Tarle, n. dq., 79.

⁹³ Znanje, br. 12, 26. VI 1922.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Vidi radove I. Očaka, f. n. 6.

Los Angelesu, gdje je postao predsjednik organizacije KUZBAS koja se bavila vrbovanjem kvalificiranih specijalista za odlazak u SSSR. Sam šalje cijele grupe specijalista u Sovjetski Savez. Ljeti 1924. odlazi sa ženom i djecom preko Memela do Rige. Tu dobiva kod sovjetskog konzula sovjetsku vizu i odlazi u Moskvu.⁹⁶

O službenom objašnjenju odlaska naših ljudi u SSSR čitamo u izvještaju Jugoslavenske iseljeničke kancelarije u Montrealu, Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja kraljevine Jugoslavije od 22. ožujka 1932. godine: »Poznato je da je Slaveni narod uvek bio odan Rusiji, pa i sistemu komunizma, među koje dolazi i naš jugoslavenski, naročito Hrvati najviše iz pasivnih krajeva, koji su prvi počeli seliti u Sovjetsku Rusiju. Početak tog selenja zapazio se je pred tri godine a u posljednje vreme odlaze u većim masama, ne manje od 50 lica. Moram napomenuti da sada odlaze sve tri nacije, samo uvek Hrvata najviše. Na 17. marta o. g. otišla je grupa Jugoslavena iz Kanade oko 35 lica, koja se je ukrcala na lađu u kanadskoj luci (Halifax) produžila putovanje za London, gdje ih sovjetska agencija obskrbljava potrebnim dokumentima za odlazak u Rusiju. Put do Lenjingrada plaćaju sami, a kada stignu u to mjesto ruske vlasti dalje vode brigu o njima. Nekoje grupe odlaze u Lenjingrad gdje ih raspoređuju kuda će na radnje, a nekoje opet direktno za Moskvu. Naši Jugoslaveni ne traže nove putnice, a niti ih ruske agencije zatražuju da moraju imati. Oni znadu da jugoslavenski konzulati ne izdaju putnice za putovanje u Rusiju, radi toga ih ne primoravaju da iste poseduju. Ostale narodnosti imaju putnice obzirom na uspostavljanje diplomatske veze s Rusijom...« U izvještaju je dalje rečeno da je uzrok masovnog odlaska ekonomska kriza: »Bez sumnje ako bude depresija nastavljena i nadalje će našeg naroda veliki dio iseliti koji teži samo za radom, koji ne beži tamo što ljubi komunizam. Sprečiti to selenje je nemoguće jer radni narod mora nekuda ili će prosto propasti od nevolje i glada. Strana zemlja ne obazire se mnogo na tuđeg sina, ona želi da on beži da pravi mesto za rođenoga...«⁹⁷ Takvo objašnjenje uzroka odlaska je, dakako, samo djelomično bilo tačno. Nije li razlog i takvog objašnjenja bio u nemoći službenih jugoslavenskih organa koji nisu bili u stanju spriječiti odlazak naših ljudi u SSSR.

Kao što smo vidjeli jedan od razloga odlazaka grupa radnika-specijalista bila je želja da se pomogne ruskim radnicima u izgradnji socijalizma. List »Znanje« pisao je o odlasku 11 poljoprivrednih radnika, koji su ponijeli sa sobom 20 velikih poljoprivrednih strojeva čija je vrijednost iznosila 100.000 dolara: »...članovi ove ekspedicije idu ne kao oholi izaslanici kapitalista, nego kao ljudi spremni da što više pomognu stradajućem ruskom narodu...«⁹⁸

Ali osim želje da se pomogne socijalističkoj izgradnji bilo je i radnika koje je nagnala na odlazak besposlica što je uslijed svjetske ekonomske krize zahvatila i bogatu Ameriku, krajem dvadesetih i početkom 30-tih godina.

⁹⁶ AIHRPH, f. Gr. XV, 1922.

⁹⁷ Diplomatski arhiv, f. Konzularno-trgovački odjel, fasc. XXI, 1932, sv. VII, br. 3112.

⁹⁸ »Znanje«, br. 7, 27. V 1922.

O tome nalazimo podatke i u žandarskim izvještajima iz Kastava, gdje je mjesna žandarmerija zaplijenila pismo Josipa Rubeše koji je emigrirao u Ameriku 1922. godine gdje se oženio i s obitelji otišao u SSSR i javio se iz Magnitogorska. O tome čitamo: »Rubeša je sa familijom otišao koncem mjeseca novembra 1931. godine iz Amerike u Rusiju, od kuda je pisao svom bratu Milanu Rubešu pismo. Pismo je pisano 23. decembra 1931. godine te istoga dana predato pošti, u kome piše da je došao iz Amerike u Rusiju radi toga što je bio u Americi glad, a u Rusiji da je dobro, ima puno zarade i jeftinu hranu. Radi u tvornici Stil Werk, kao makenista kod Diesel motora. Pored plate imade besplatan udoban stan...«⁹⁹

Odlazak naših »Amerikanaca« u SSSR nije prošao bez poteškoća. Bilo je i vraćanja natrag u SAD-e, bilo je i kontrapropagande pojedinaca koji su u grupama odlazili, ali kao plaćeni provokatori, da bi zatim vodili u Americi kontrapropagandu. To je ponukalo Stjepana Zinića bivšeg dugogodišnjeg urednika organa jugoslavenske sekcije KP Amerike lista »Radnik« da objavi specijalni članak o tim slučajevima pod naslovom »Par riječi onima koji žele u USSR«.¹⁰⁰ Autor se bavi u članku nasušnim pitanjima koja stoje pred onima koji odlaze u SSSR: da li ima posla u SSSR-u, da li je i tamo besposlica i kakvi su uvjeti rada. Odgovara: posla za sve ima dosta, besposlice nema, a traži se visoka kvalifikacija, za takve ima posla koliko hoćeš. Dalje kaže da su mnogi dolazili i zadavali brige sovjetskim vlastima, jer nisu htjeli prihvatiti posao, prebirali su, nagađali se o plaći, čekali vizu na račun Sovjeta. Nesporazum je nastao i oko načina rada, jer mnogi nisu shvatili udarnički smisao rada. Širitelje takvih nesporazuma autor naziva neprijateljima i provokatorima koji to čine u interesu klevetę SSSR-a. Što se tiče materijalnih uvjeta Zinić tvrdi da su inozemni radnici privilegirani u SSSR-u, jer dobivaju veću plaću i žive bolje nego ruski radnici. Navodi primjere specijalnih dućana u kojima se opskrbljuju isključivo inozemni radnici. Autor kaže da je zbog mnogih ekscesa sovjetska vlada prestala primati one radnike koji dolaze u zemlju kao turisti, te nastavlja: »Na posao za sada prima USSR one radnike, koji su istinski odlučili ne samo da koriste sebi lično, nego i Sovjetskoj Uniji svojim držanjem, radom, čestitošću i požrtvovnošću, što moraju djelima dokazati...« Ali autor i upozorava na teškoće. Kaže da mnogi koji su došli s voljom i entuzijazmom da grade socijalizam »...ali se sretnu ovdje s novim njima nepoznatim uslovima rada, života, nepoznavanjem jezika, nepoznavanjem radničkog pokreta, sa slabom političkom podgotovkom,¹⁰¹ kada misle da je ovdje socijalizam već uveden itd., i kako se sretnu s realnošću visoko komplicirane i razvijene klasne borbe pod uslovima kada je proletarijat na vlasti, i birokracija i kontrarevolucija radi uvijeno podmuklo, često puta prikrivajući se pod plaštom Sovjeta i boljševizma i pokolebaju se. I namjesto da traže objašnjenje i načina borbe protiv tih i takvih poteškoća, oni klecaju pred njima, ili da se izvuku, namjesto da pomažu Sovjetskom proletarijatu i njegovoj komunističkoj partiji u borbi protiv birokratizma, sabotaze i ostalih ostataka prokletog carizma i kapitalizma, ovakvi slabići često podlegnu... Od takovih se regrutiraju dezerteri

⁹⁹ AIHRPH, f. Gr. XV, 1932.

¹⁰⁰ »Borba«, br. 42, Toronto Ont., 2. X 1932.

¹⁰¹ S. Zinić je taj članak pisao iz Moskve zbog čega se u njegovu tekstu susreće i dosta rusizama.

i svoje slabosti pripisuju sovjetskoj vlasti...« Zinić iz svega pravi zaključak, smatra važnim »staviti do znanja radnicima i svima, koji imaju namjeru doći ovamo na rad, da prije nego bi dolazili ovamo, da se više puta ozbiljno pitaju zašto dolaze i na kakove su poteškoće gotovi. I, nisu li gotovi na najveće požrtvornosti i poteškoće, iskušenja i neumorni rad na izgradnji socijalizma, tada rađe neka ne dolaze. A oni koji se ipak odluče doći i budu gotovi na sve i najteže poteškoće i borbu rame uz rame sa sovjetskim proletarijatom, neka ne dolaze onako lako. Oni trebaju najprije da se osiguraju za stan (jer stanova je teško dobiti) ili bar da imaju osiguran takav posao uz kojeg se daje stan. Prethodno dolasku neka se posavjetuju sa svojim radničkim organizacijama i dobiju potrebni preporuka od njih, neka dođu u vezi sa Amstrongom¹⁰² ili predstavništvom kojeg trusta njegovog zanata direktno u Moskvi, čije adrese dobiju od Amstronga; neka se bar donekle osiguraju (recimo za prvo vrijeme), materijalno, da mogu ako im se ne sviđa bez poteškoće ići gdje drugdje... I tako će moći reći bar sami sebi: idem da pomazem graditi socijalizam unutar Sovjetskog Saveza. Nije li gotov na to bilo iz ma kojih razloga, tada rađe neka podržava i jača radnički revolucionarni pokret i brani Sovjete izvana, borbom za što skoriju uspostavu takvih u drugim zemljama, a time olakšati i Sovjetskoj Uniji.«

Naveli smo malo više misli iz Zinićevog teksta jer su iz njega vidljivi problemi koji su inače izvirali u vezi odlaska naših iseljenika iz SAD i Kanade u SSSR.

Ovdje treba spomenuti još jednu dosta veliku grupu deportiranih iz Amerike u SSSR. To su bili oni naši emigranti koji su aktivno djelovali u Americi i Kanadi u radničkom revolucionarnom i komunističkom pokretu, u većini slučajeva članovi KP Amerike i funkcioneri Jugoslavenske sekcije KPA. Naime, demokratska Amerika dosta često se razračunavala s vođama radničkog pokreta — Jugoslavenima na taj način što ih je nakon hapšenja i zatvora istjerala, deportirala u Kraljevinu Jugoslaviju i predavala režimu da se s takvima režim obračuna. Međutim, Partija je ubrzo doskočila toj metodi američke policije pa je već u Americi isposlovala putem kaucija izlazak optuživanih iz zatvora, zatim ih je u dogovoru sa sovjetskim predstavništvom slala u SSSR. Deportirci su napuštali SAD ili Kanadu, a potom (obično u Londonu) su promijenili smjer i odlazili za SSSR. Takav je bio slučaj s Brankom Borićem koji je bio rodom iz Križepolja, srez Brinjski, starom 32 godine, a došao je u SAD 1913. godine. Generalni konzul u New Yorku koji mu je izdao 31. I 1931. pasoš sa vizom za Jugoslaviju kaže o njemu da je »deportiran od Sjedinjenih Američkih Država zbog komunizma...« U domovini ima ženu Maru, oca Nikolu u Kutini i sestru Milku i Maru. Konzul na kraju dopisa Odjeljenju za državnu zaštitu kraljevine Jugoslavije kaže da je »saznao da Borić neće poći u domovinu nego u Rusiju...«¹⁰³ Takav je bio slučaj i Stjepana Zinića, dugogodišnjeg glavnog urednika organa Jugoslavenske sekcije KP Amerike, lista »Radnik«, a također su bili poznati u Americi slučajevi komuniste Bože Vidas-Vuka¹⁰⁴ i mnogih drugih¹⁰⁵ Navest ćemo karakterističan primjer Tome Čačića deportiranog iz Kanade, jednog od osni-

¹⁰² Amstrong — Američko trgovačko predstavništvo u Moskvi.

¹⁰³ AIHRPH, f. Gr. XV, 1933.

¹⁰⁴ Mihail Sobolevski, Božo Vidas-Vuk (Prilozi za biografiju), Rijeka (1975).

¹⁰⁵ Vidi, f. n. 6.

vača i urednika radničkog lista »Borba« koji je izlazio u Torontu. U proljeće 1931. godine Čačić je poslan kao delegat nezaposlenih radnika iz Vancouvera B. C. da podnese buržoaskom kanadskom parlamentu zahtjev nezaposlenih radnika. To je bilo za vrijeme poznate svjetske ekonomske krize. Čačić je organizirao masovne demonstracije tzv. »pohod gladnih« besposlenih i štrajkove protiv politike vlade Makkenzi Kinga i R. Benneta, koja nije htjela da primi zakon o osiguranju radnika za vrijeme masovne besposlice, a čime bi se poboljšao položaj radničkih masa. Iste godine je kao član Radničkih prosvjetnih klubova i njihovog CK bio organizator štrajkova, kao i radničke obrambene lige.

Zbog ovakove djelatnosti Tomo Čačić je bio uhapšen 12. VIII 1931. godine u Torontu. Poslije mjesec dana zatvora osuđen je na dvije godine robije a zatim na deportaciju u Kraljevinu Jugoslaviju »gdje će ga — kako je pisala »Borba« — dželiti jugoslavenskih radnika i seljaka osuditi na smrt prije nego što stigne tamo«. ¹⁰⁶ Za vrijeme njegova tamnovanja organizirana je široka akcija za njegovo oslobođenje. Evo naslova iz »Borbe«: »Otmimo druga Čačića iz ruku krvnika«, »Za slobodu Tome Čačića« ¹⁰⁷ itd. Kasnije je sam Čačić opisao, kako je iz zatvora ukrcao 26. prosinca 1933. na brod i u pratnji dvojice policajaca odveden u Halifax. Odande je 1. siječnja 1934. krenuo u pratnji brodom za Evropu tj. za Jugoslaviju. Međutim, u Belgiji je uspio da pobjegne svojim pratiocima i da preko Beča doputuje u Moskvu.

Na sličan način su i mnogi drugi deportirci odlazili u SSSR.

Pojedine grupe naših iseljenika su se prijavljivale za povratak u domovinu, obraćali su se jugoslavenskom konzulatu, dobivali dokumente, ali su s tim dokumentima odlazili u SSSR. Primjer takve grupe navodi konzul iz New Yorka upravi policije u Zagrebu: »Ovaj je konzulat izdao pasoše za povratak u domovinu 22. septembra 1931. godine sledećim licima: Martinu Kolariću, iz Klenovnika, srez Ivanec, B[anovina] Savska Martinu Sertiću, iz Lipovljana, srez Novski B[anovina] Savska Milošu Matkoviću, iz Bogodola, srez Mostarski, B[anovina] Primorska Luizi Tomljanović iz Liča, srez Delnički B[anovina] Savska, koja je udata za Dragutina Tomljanovića.

Pomenuta lica su živjela u Galup, New Meksiko, te kad su se lično prijavila za svoje pasoše u ovaj konzulat, konzulat je dobio utisak da polaze za Rusiju, iz razloga što je muž Luize Tomljanović dopratio svoju suprugu do New Yorka i izjavio da on ne putuje.

Generalni konzul je pokušao da ih odvрати, da ne idu za Rusiju, jer je bedno stanje i posledice bi bile za njih vrlo rđave i za njihovu domovinu . . .« ¹⁰⁸

Svi spomenuti su otputovali za SSSR. A uskoro je i Dragutin Tomljanović također otputovao u SSSR.

Napokon, bila je još jedna grupa odnosno pojedinci koji su odlazili iz SAD i Kanade u SSSR. To su bili oni koje je KPA slala na *školovanje* u SSSR. Karakterističan je u tom pravcu primjer rukovodioca Jugoslavenske sekcije KP Amerike Stjepana Lojena. ¹⁰⁹

¹⁰⁶ »Borba«, Toronto Ont., br. 7, 22. I 1932.

¹⁰⁷ Isto, br. 10, 22. II 1932; Isto, 20. IX 1933.

¹⁰⁸ AIHRPH, f. Gr. XV, 1932.

¹⁰⁹ S. Lojen, n. dj.

Na kraju se nameće još jedno pitanje u vezi odlaska naših iseljenika u SSSR: koliko ih je otišlo između dva rata i kako se je prema tome odnosila jugoslavenska policija?

O brojčanom stanju za sada je nemoguće pobliže govoriti. Poznati su mnogobrojni konkretni primjeri i o njima će biti riječi kasnije. Jugoslavenska policija ne samo da je znala o odlasku emigranata nego je vodila dosta detaljnu evidenciju o onima koji odlaze i kako odlaze. Podataka o tome ima dovoljno u policijskim dokumentima, ali i u izvještajima jugoslavenskih službenih predstavnika: konzula i poslanika u SAD i Kanadi. Svi oni daju dosta zanimljive podatke, među ostalima se susreću podaci o istragama i paski nad obiteljima koje su ostale živjeti u zemlji.

Iznijeli smo razloge i putove odlaska u emigraciju naših ljudi između dva svjetska rata. Međutim, ostaje otvoreno pitanje njihova rada i djelovanja u Sovjetskom Savezu i povratka u zemlju. To je tema daljnjeg istraživanja.

Summary

FROM THE HISTORY OF THE YUGOSLAV EMIGRATION IN THE USSR BETWEEN THE TWO WORLD WARS*

Ivan Očak

The above title covers part of the more general research on the activities of the Yugoslav political and economic emigration, who came to the USSR under different circumstances and from different countries between the two world wars. This theme is particularly interesting, in view of the fact that it has been insufficiently studied both in Yugoslav and in Soviet historiography. The present work is, therefore, mainly based on sources from archives and on memoir literature.

The present work covers only one of the questions of the above theme, i. e. that of how and at what time the Yugoslav emigration in the USSR first appeared. An answer to this question is implied in the actual periodization of the present theme. The emigration was highly heterogeneous and, already in the initial stage, the following groups can be singled out:

The first group consisted of Yugoslavs from Serbia or from the Yugoslav territories of the Austro-Hungarian Monarchy, for the most part former pupils, students, officers and others, who came to Russia in the late 19th and early 20th century and remained in Russia even after the October Socialist Revolution. Most of them, because of their political reputation, would not have been allowed to return to their countries even before that time. Mentioned in this group are Krunoslav Heruc from Križevci, Mladen Mirčetić from Priština, Afanasije Stojanović from Valjevo, and others.

The second group were prisoners from Croatia, Slovenia and Serbia who had served in the Austro-Hungarian army. The number of Yugoslav prisoners in Russia exceeded the figure of 200,000. Of this, tens of thousands took an active part in the October Revolution and in the Russian civil war. Following the October Revolution, a large number of prisoners and of persons who had taken part in the October Revolution returned to their homeland. Only those who had compromised themselves by their participation in the revolution remained in Russia, and a few only got married there and decided not to return to their country. However, some of the participants in the October Revolution who did go back home, were forced after a certain time, owing to frequent police persecutions, to emigrate to the USSR. This was especially the case with those people who were politically very active both in the USSR and in their home country. Among

those mentioned are: Vladimir Čopić, who became Secretary of the CC of the Yugoslav Communist Party; August Barabaš, formerly chief of staff of the IV Soviet army in Russia; Marko Mesić, Vukašin Marković, Vladislav Žerjavić, Robert Valdgoni, all of whom, like many others, were active party workers after returning to Yugoslavia.

The third group consisted of party members from Yugoslavia who, owing to frequent arrests and persecutions, were forced to leave the country and to emigrate to the USSR. Among them were also several hundred party workers sent by the party leadership to study at communist universities and at other party schools and courses. Emigration was stepped up, especially after King Alexander proclaimed the military-monarchistic dictatorship of January 6, 1929.

Political emigrants from Yugoslavia found it particularly difficult to leave the country, cross the border and reach Vienna. The work deals with the different methods used by the technical section of the CC of the CPY in carrying out this difficult assignment. But it was not at all easy to get from Vienna to Moscow either. The work also gives examples of how party cadres such as Filip Filipović, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Božidar Maslarić, Josip Čižinski (Gorkić), Ivan Lavčević Lučić and many others managed to emigrate.

The fourth group were Yugoslav economic emigrants from America, Canada and various European countries, who set out to help build socialism in »the first socialist country in the world«. First individually, and then in groups, Yugoslav emigrants in the United States and Canada left in the early twenties for the Soviet Union, i. e. the USSR. »The Society of Friends of the USSR« in the United States and especially its Yugoslav section played an important role in encouraging Yugoslav economic emigrants-workers to depart in large number for the USSR.

The first large groups of Yugoslav emigrants leaving for the USSR carried with them a considerable amount of money, machines, food and clothing. Among the first groups mentioned was that led by Ivan Pintar, a communist and economic emigrant from Gorski Kotar. It was not only volunteers, however, who left for the USSR. In quite a few cases the American government not only arrested Yugoslav emigrants who were communists, but also expelled them from the country. All those expelled because of communist activities left for the USSR. Among them were: Stjepan Zinić, editor of the communist party workers newspaper »Radnik«, the editor of »Borba« in Canada, Tomo Čačić, and many other mentioned in the text.

There was also a group of Yugoslav communists, economic emigrants in the USA and Canada sent by the Yugoslav Section of the Communist Party of America or Canada for training in the USSR. Stjepan Lojen is mentioned in the work, and there were others too.

Finally, it should be said that the work does not give numerical figures of the different groups of Yugoslav emigrants in the USSR, since there are no statistical data on this. It can, however, be said that at different times between the two world wars, the number of emigrants was quite considerable and that they reasserted their internationalist beliefs.

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 16

ZAGREB

1983.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

RADOVI 16

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor
Ivan Tolj

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANTIĆ mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb
AVRAMOVSKI dr Živko, Neznanog junaka 21b, Beograd
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
BOBAN dr Ljubo, Filozofski fakultet, Zagreb
BRANDT dr Miroslav, Filozofski fakultet, Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet, Zagreb
GOLDSTEIN Ivo, Filozofski fakultet, Zagreb
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb
JURIŠIĆ Ivan, Rakusina 21, Zagreb
KORUNIĆ dr Petar, Filozofski fakultet, Zagreb
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
MITIĆ dr Ilija, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Drago, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PERIĆ dr Ivo, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
RACKO Ljerka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
SUPPAN dr Arnold, Sveučilište, Beč
ŠIMIĆ Lovorka, Krajiška 40, Zagreb